

Řídí PhDr. Helena Johnová, CSc.

Redakční rada: PhDr. Jiří Břeň, CSc., PhDr. Vladimír Denkstein, DrSc., PhDr. Jarmila Hásková, CSc., prom. hist. Jaromír Kouba, PhDr. Alena Plessingerová, CSc., PhDr. Stanislav Slavík, prom. hist. Dagmar Stará, prom. hist. Václav Štěpán, CSc.

O B S A H

V o n d r u š k a, Vlastimil: Vývoj národopisu v Německu a v Rakousku
(1750—1945) s. 97—166

Die Entwicklung der Volkskunde in Deutschland und Österreich
(1750—1945)

Recenzovali Dr. Stanislav Brouček, CSc., Dr. Karel Herman, DrSc. a Dr. Josef Vařeka, CSc.

Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS — ÚED Praha — závod 01 — AOT, Kaňkova 19, 160 00 Praha 6; PNS — ÚED Praha — závod 02, Obránců míru 2, 656 07 Brno; PNS — ÚED Praha — závod 03, Kubánská 1539, 708 72 Ostrava — Poruba. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kaňkova 19, 160 00 Praha 6. Výtisky Tiskářské závody, n. p., provoz 32, Myslíkova 15, Praha 1.

Řada A - Historie
Series A - Historia

Svazek XL (1986), číslo 3
Volumen XL (1986), No. 3

REDAKTORKA HELENA JOHNOVÁ

VLASTIMIL VONDRUŠKA
Národní muzeum v Praze

VÝVOJ NÁRODOPISU V NĚMECKU A RAKOUSKU
(1750 — 1945)

Výmezení názvu a charakteristika předmětu, jímž se příslušný směr výzkumné činnosti zabývá, patří nesporně k základům vědeckého bádání. Struktura oboru není přitom statickým a neměnným faktorem, ale v průběhu vývoje společnosti a ve vazbě na ni prochází různými proměnami. Studium dějin národopisu proto není jen úzce pojímaným faktografickým výřezem historiografické povahy, ale představuje současně hodnocení společenských a ideologických vazeb.

Předkládaný přehled vývoje německého a rakouského národopisu nemá povahu vyčerpávající a komplexně pojaté monografie. V dosavadní české odborné produkci zatím chybějí — až na dílčí příspěvky¹⁾ — práce, o které by se bylo možno opřít. Problém vývoje německého a rakouského národopisu je přitom klíčovou otázkou i pro historiografii české etnografie. Úvodní studie si ve formě poznámek

¹⁾ Srv. např. K o l e j k a, J.: „Ostforschung“ — nástroj západoněmeckého revanšismu. In: Sborník Matice moravské 79, 1960, s. 280—287; K r a m á ř í k, J.: Odpověď Leopoldu Schmidtovi. In: Československá etnografie 8, 1960, s. 208—209; t ý ž, První výsledky dotazníkové akce Atlasu německého národopisu o starých způsobech práce v zemědělství a několik poznámek z hlediska českého národopisce. In: Český lid 58, 1971, s. 202—212; S k a l n í k o v á, O. - F o j t í k, K.: K teorii etnografie současnosti. Praha 1971. Údaje lze hledat i v drobných starších příspěvcích materiálového charakteru, např. Č á d a, F.: Wundtovo pojmání sociální psychologie. In: Národopisný sborník československý 7, 1901, s. 180—185.

Poznámka k překladi termínu *Volkskunde*

Při sledování vývoje německého národopisu je nezbytné se v prvé řadě zastavit u českého překladi termínů, užíváných v němčině k označení oboru. Němci má ve srovnání s češtinou podstatně složitější a současně mnohoznačnější terminologii související s národnostní otázkou.⁴⁾ Z ní vycházejí obtíže přesné převoditelnosti některých pojmů. Pro německé slovo *Volke*, užívající se v terminologii národopisu samostatně i v nejrůznějších slovních spojeních, existují v češtině podle kontextu čtyři základní okruhy ekvivalentů: 1. národ, 2. národ-des *Volke* — kočovníci, junges *Volke* — mládež,⁵⁾ Tato mnohoznačnost platila po celé 19. a 1. polovinu 20. století. Teprve soudobá němčina začala preferovat diferencovanější národnostní terminologii (pro národ pojem *Nation*, pro národnost *Nationalität*).⁶⁾

Situaci komplikuje skutečnost, že ve vývoji německého národopisu nebyl obsažen termín *Volke* chápán vždy stejně. Účelem úvodní terminologické poznámky není rozebírat složité formování studia etnických problémů v německém národopisu, ale upozornit na určité dominující rysy. Pro označení národnosti (ve smyslu etnosociálního organismu předkapitalistických ekonomických formací⁷⁾ se pojem *Volke* užíval jak v jednotném čísle (potom vždy označoval některou evropskou feudální národnost — především germánskou či románskou, později výhradně jen německou), tak i v množném čísle *Völker* (ve smyslu „národů celého světa“ — nejrůznějších etnických skupin mimoevropských teritorií, v nacionalistickém období ale např. i pro slovanské národy). Z protikladu chápání pojmů *Volke* a *Völker* vycházel i rozdíl mezi zaměřením směru *Volkskunde* a *Völkerkunde*.⁸⁾ Záleželo na autorovi, jakým způsobem danou protikladnost interpretoval — setkáváme se jak s názorem, že každý národ má svou jen na vlastní národ orientovanou vědu (*Volkskunde*) a vedle ní srovnávací vědu, zabý-

zur heutigen Volkskunde. Ihre Situation, ihre Problematik, ihre Aufgaben. In: Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde 1954, s. 208—234; Steinitz, W.: Die volkskundliche Arbeit in der DDR, Berlin 1955; Jacobeit, W.: Bäuerliche Arbeit und Wissenschaft. Ein Beitrag zur Wissenschaftsgeschichte der deutschen Volkskunde. Berlin 1965; Jacobeit, W.: Zur Aufgabenstellung der marxistischen Volkskunde im entwickelten gesellschaftlichen System des Sozialismus. In: Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe 20, 1971, s. 3—9; Wiegmann, G.-Zander, M.-Heilfurth, G.: Volkskunde. Eine Einführung. In: Grundlagen der Germanistik 12, (Západní Berlin 1977, svl. s. 34—38; srv. též Freudenthal, H.: Die Wissenschaftstheorien der deutschen Volkskunde. Hannover 1955 (na s. 208—223 přehled definitivního národopisu).

⁴⁾ Pallas, L.: Termíny „národ, národnost, lid“ a jejich ekvivalenty. In: Slezský sborník 71, 1973, s. 22.

⁵⁾ Tamtéž, s. 21.

⁶⁾ Tamtéž, s. 20—22.

⁷⁾ Srv. vymezení Bromlej, J. V.: Etnos a etnografia. Bratislava 1980, s. 45 ad.

⁸⁾ von Geramb, V.: Die Volkskunde als Wissenschaft. In: Zeitschrift für Deutsche Volkskunde Bd. 3, Berlin und Leipzig 1934, s. 42—58; týž, Die deutsche Volkskunde. Eine Grundlegung nach Geschichte und Methode im Rahmen der Geisteswissenschaften. Halle a/S. 1935, s. 60 ad.; Lutz, G.: Deutsche Volkskunde und europäische Ethnologie. (Zur Wissenschaftsgeschichte der 50er Jahre). In: Ethnologia Europaea 4, 1970, s. 26—32; Hultkrantz, A.: General Ethnological Concepts. Copenhagen 1960, s. 243 ad.

všimá spíše problému, jakým způsobem se v jednotlivých obdobích, teoretických směrech a u některých autorů řeší vymezení předmětu studia oboru a jeho hranic ve vztahu k příbuzným vědám, dále pak, jak se chápe pojem „lid“ a „národ“.

Práce analyzuje jen tu část etnografie, která se orientovala výhradně na německé jazykové území. Sleduje paralelně území Německa a Rakouska, protože vazby mezi oběma zeměmi byly z hlediska oboru velice těsné — především jazyková jednotna usnadňovala intenzivní vědecký styk. Zmíněni jsou i německý písničkářský území (Švýcarska, Čech), pokud svou prací zasáhli bezprostředně do vývoje oboru v Německu a Rakousku.

Studie nemá mít povahu vyčerpávající práce, sleduje především vývoj buržoazní etnografie, vrcholící v nacistickém období vědomým zkruslováním objektivní skutečnosti a lživou interpretací faktů v intencích politických cílů fašistického režimu. Na tuto prvou soubornou studii budou navazovat příspěvky další, sledující formování německé marxistické etnografie (proto se v této práci o daném směru zatím nehovoří), specifický vývoj národopisu v některých německých jazykových enklávách ve střední Evropě, stejně jako německý psaný práce v 18. a 19. století, které svým obsahem bude zřejmě třeba interpretovat spíše v kontextu „národních“ etnografií (např. řady prací préromantické vědy v Čechách). Teprve po diskuzi k těmto dílčím částem bude možno přistoupit k syntetické práci, která by shrnula postavení a význam celého fenoménu německého a rakouského národopisu.

Předkládaná studie, i když vychází z dostupných historiografických prací německých autorů, stejně jako řady dobových děl a pramenů, nemá být pouhou kompilací dosavadních výsledků, ale pokouší se z pozice historického materialismu marxisticky interpretovat vývoj oboru v kontextu historického vývoje. Jedině tento postup umožní sledování základní linie vývoje německého buržoazního národopisu, který dospěl až k falzifikaci vědy. Na rozdíl od současných prací západoněmeckých etnografií se studie pokouší ukázat, že nacistická etnografie nebyla jakousi anomálií (jak se někdy tento fenomén interpretuje), ale dokazuje, že šlo o logické vyústění předchozího vývoje. Tento přístup není ovšem novinkou, objevuje se již dříve i v některých dílčích studiích východoněmeckých marxistických odborníků. Pokud je však autorovi známo, na tak rozsáhlém materiálu a v tak široce pojaté časové periodě jde zatím o první práci tohoto druhu i z tohoto hlediska je také třeba k ní přistupovat jako k materiálu, určenému pro další práci a jako podnět k následné diskuzi.

Kromě jednotného hlavního proudu existovaly ovšem v obou zemích i dílčí směry regionálního studia, akceptující domácí specifické rysy,⁹⁾ jimiž se v souvislosti s obecnou analýzou německého a rakouského národopisu rovněž neděme podrobněji zabývat.

O jednotném německém buržoazním národopisu lze z časového hlediska hovořit na dva odlišné proudy — na marxistickou východoněmeckou etnografií a západoněmecký buržoazní národopis.³⁾

²⁾ Schmidt, L.: Geschichte der österreichischen Volkskunde. Wien 1951.

³⁾ Srv. rozdílná stanoviska autorů z NDR a NSR, např. Maus, H.: Zur Situation der deutschen Volkskunde. In: Die Umschau 1—2, 1946—1947, s. 349—359; Moser, H.: Gedanken

vajíce se ostatními národy (*Völkerkunde*), tak i s nacionalistickou koncepcí postulující existenci německé nejvyšší národně orientované vědy „o německém národu“, nadřazené studiu ostatních národů a národnosti.

Stejně nejednotné bylo chápání termínu *Volk* ve smyslu označení „lidu“. Sám pojem lid byl a při vymezení předmětu etnografie stále je diskutovaným kritériem, neboť „lid“ představuje jako historická kategorie složitý soubor proměnlivých vztahů a vazeb, jen obtížně vymezitelných stručnou definicí. Tak ztotožnili někteří osvícenější badatelé pojem „lidu“ s obyvatelstvem určitého státu (obvykle německého knížectví), později se vymezoval jako venkovské obyvatelstvo, pro H. Naumanna byl „lid“ netvůřící skupinou společnosti.

Ve vývoji německého národopisu existovaly tedy slovo *Volk* v podstatě ve dvou základních (někdy se prolínajících) smyslech: v sociálním (event. politicko-sociálním) a etnickém. Tento protiklad výrazně poznamenal specifický vývoj chápání oboru, charakteristický právě jen pro německou jazykovou oblast.

Ve dle termínu *Völkerkunde* a *Völkerkunde* se (i když poměrně zřídka) objevovalo rovněž označení *Ethnographie* a později i *Ethnologie*.⁹⁾ Těmto směrům však byl vždy přisuzován jiný charakter, než měl směr národní — *Völkerkunde*. Obvyklé se považovaly buď za teoretické srovnávací obory nebo za směry studia mimoevropských teritorií. Teprve po II. světové válce přibývalo snažících se začlenit obor *Ethnographie* do rámce německého národopisu.

V následujícím rozboru budeme při překladech základních názvů vycházet z ob-
sahu, jaký byl jednotlivým směrům přisuzován německými badateli. I když do jisté míry zjednodušené a v určitém rozporu s praxí, běžnou v pojmosloví české etnografie (svým vývojem formované odlišnými východisky), budeme pro směr *Völkerkunde* užívat překlad „národopis“ (tj. směr zaměřený pouze na studium vlastního německého národa); pro termín *Völkerkunde* a *Ethnographie* jednotně „etnografie“ (súteji zaměřený obor, zabývající se jedním nebo několika národy, ať již v rámci Evropy či mimo ni).

Vývoj německé etnografie vždy směřoval k dichotomii: do jisté míry je akceptován i v současnosti s tím rozdíl, že je rozmnouzen o třetí faktor. Pod vlivem amerických společenských věd je někdy za třetí stupeň možného teoretického přístupu považována sociálně-antropologická orientace, zabývající se nejobec-
nějšími otázkami vývoje společnosti na velkých teritoriálních celcích (někdy je tato orientace označována jako *Ethnologie*).¹⁰⁾

⁹⁾ K a i n d l, R. F.: Die Volkskunde. Ihre Bedeutung, ihre Ziele und ihre Methode. Leipzig und Wien 1903; H a b e r l a n d t, A.: op. cit., s. 74 ad.; H a e k e l, J.: Zum heutigen Forschungsstand der historischen Ethnologie. In: Die Wiener Schule der Völkerkunde, Wien 1956, s. 17—90; M ü h l m a n n, W. E.: Ethnologie als soziologische Theorie der interethnischen Systeme. In: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 8, 1956, s. 186—205; F i s c h e r, H.: „Völkerkunde“, „Ethnographie“, „Ethnologie“. Kritische Kontrolle der frühesten Belege. In: Zeitschrift für Ethnologie 95, 1970, s. 169—182; L u t z, G.: Volkskunde, „Lehre vom Volke“ und Ethnologie. Zur Geschichte einer Fachbezeichnung. In: Hessische Blätter für Volkskunde 62—63, 1971—1972, s. 11—29; H e r n d t, H.: Vergleichende Volkskunde. In: Zeitschrift für Volkskunde 68, 1972, s. 179—195; W i e g e l m a n n, G.: Theoretische Konzepte der Europäischen Ethnologie. In: Zeitschrift für Volkskunde 68, 1972, s. 196—212.

¹⁰⁾ L a n g e, Ch. H.: European Ethnology and American Anthropology. In: Ethnologia Europaea 4, 1970, s. 5—8. Srv. též třístupňové dělení teorii v práci W i e g e l m a n n, G. - Z e n d e r, M. - H e i l f u r t h, G.: op. cit., s. 39—41.

Předmětem následujícího rozboru je sledování vývoje německého a rakouského národopisu,¹¹⁾ i když vztahy mezi směrem národopisným a etnografickým existovaly, byly často velice volné, a pokud se do národopisu některé poznatky z etnografie aplikovaly, sloužily spíše jako srovnávací materiál, nebo byly teoreticky přepracovány ze zorného pohledu národopisných koncepcí. Směr německého národopisu tvořil svébytný celek, který je nutno při historio-
grafickém výkladu analyzovat jako samostatný.

Problém vymezení počátku německého a rakouského národopisu

Při každém rozboru dějin národopisu se setkáváme se základní otázkou, jakým obdobím zahájit výklad, která perioda přinesla vznik národopisu jako takového. Odpovědí existují řady a záleží obvykle na subjektivním postoji i odborném zájmu badatele, jaká východiska akceptuje a do kterého období vznik národopisu zařadí. V teoretických koncepcích, řešících tuto otázku, existují dva základní směry. Prvý z nich ztotožňuje vznik národopisu s prvními analistickými, kronikářskými, literárními či jinými zprávami, zachycujícími v jakékoli době život lidu či různých národů. Druhý směr považuje tyto nejstarší práce za „přípravné období“ či za pramennou základnu a vznik vlastního národopisu klade až do mladší periody, kdy se obor konstituoval jako věda s vlastním cílem, programem, metodami a organizační strukturou.

K prvému směru — podstatně méně zastoupenému — se v historiografii německého národopisu řadí především G. Jungbauer, který začal svůj pozitivistický přehled¹²⁾ antickými autory. Do starověku kladly vznik národopisu i stručné zmínky dalších autorů (např. W. H. Riehl, starší práce A. Haberlanda)¹³⁾ v přehledech, v nichž byla dějinám věnována jen letmá pozornost.

Druhý směr s řadou dílčích podskupin byl zastoupen podstatně početněji. Názor, že německý národopis vznikl s rozvojem národnosti ve středověku, se objevil v práci A. Haberlanda,¹⁴⁾ začínající písněmi Walthera von der Vogelweide. Do období humanismu kladl počátek národopisu jako vědy E. Schmidt.¹⁵⁾ Z něho vyšel L. Schmidt,¹⁶⁾ sledující vývoj na rakouském území. Periodizaci opřel o názor, že již renesanční doba přinesla odstup pozorovatele od okolního prostředí, tedy metodu vnějšího pozorování, kladoucího důraz na objektivitu. Za jeden z důležitých rysů vzniku národopisu považoval prvé pokusy o studium životních podmínek některých státních celků.¹⁷⁾ Do období humanismu kladl

¹¹⁾ Z tohoto hlediska se práce jen okrajově dotýká etnografických prací A. Bastiana, F. Ratzela, školy „kulturních okruhů“ a dalších spisů etnografiky či etnologicky orientovaných směrů.
¹²⁾ J u n g b a u e r, G.: Geschichte der deutschen Volkskunde. Prag 1931.

¹³⁾ V této souvislosti se obvykle objevuje tvrzení, že otec národopisu — stejně jako dějepisů byl Herodotos. Srv. H a b e r l a n d t, A.: op. cit., 1934, s. 43.

¹⁴⁾ H a b e r l a n d t, A.: op. cit., 1933.

¹⁵⁾ S c h m i d t, E.: Deutsche Volkskunde im Zeitalter des Humanismus und Reformation.

¹⁶⁾ S c h m i d t, L.: op. cit., 1951.

¹⁷⁾ Tamtéž, s. 18.

vznik oboru i O. A. Erich a R. Beitzl ve slovníku německého národopisu,¹⁸⁾ nověji se této periodizace přidržela také I. Weber-Kellermann(ová).¹⁹⁾

V podstatě osamoceně stojí práce G. Fischera,^{19a)} kladoucí počátek německého národopisu do 2. poloviny 17. století, kdy došlo podle autorova názoru nejen k převratným hospodářským a politickým změnám, ale též k změnám duchovním. Za dobu vlastního rozvoje považoval období vrcholného baroka a nástupu racionalismu.

Tím se velice blížil autorům, kteří ztotožnili počátek národopisu jako oboru s epochou osvícenectví a racionalismem. Na spojení mezi osvíceneckými reformami a zájmem o lid poukázala řada především novějších prací (K. Kaiser, J. Dünninger, H. Moser, H. Bausinger, D. Narr, H. Möller, G. Wiegelmann a M. Zender).²⁰⁾

Většina těchto autorů poukazovala na skutečnost, že se právě v době osvíceneckého racionalismu začala pozornost učenců obracet k životu venkova. Studium hospodářství, bydlení, zvyků, víry a dalších rysů života vždy směřovalo k praktickým cílům. Mělo poskytnout návod státním úředníkům, aby prostřednictvím poznání lidu mohli lépe řešit problémy (a tím v souvislosti s teorií fyziokratismu posílit stát), účelem však bylo poskytnout i návod prostým lidem, jakým způsobem vylepšit hospodaření a způsob života.²¹⁾ Tento prakticistní směr spolu s rozvojem dobové statistiky a topografie, doprovázený prvními doklady užití termínu „Volkskunde“, považuje řada badatelů v nejnovejší době za symptom, opravňující hovořit o počátku národopisu právě v éře osvícenectví.

V dobově vyhraněné nacionalistické orientaci německého národopisu převládala naproti tomu koncepce, kladoucí počátek oboru do období romantismu, která jako první vyzdvihl otázku národa, národního cítění a národní duše. Tak soudil např. J. Meier, podle něhož byl „německý národopis stejně jako německá filologie dítětem romantismu, který v nich rozpracoval ideje hnutí *Sturm und*

Drang.²²⁾ K obdobným závěrům došel i V. von Geramb,²³⁾ který poukázal, že teprve od počátku 19. století převládá národní charakter národopisu.

Svým způsobem výjimkou byl při hodnocení počátku národopisu G. Lutz, který v úvodu antologie napsal, že výklad o vědeckém výzkumu lidové kultury je v podstatě možno začít odkudkoli, nicméně národopis jako vědecká disciplína s vlastním cílem se objevil teprve v polovině 19. století v pracích W. H. Riehla (vznik oboru přesně datuje známou Riehlovou přednáškou *Die Volkskunde als Wissenschaft* z r. 1858).²⁴⁾

Názory na dobu, již by bylo možno přisoudit vznik národopisu jako samostatného vyhraněného oboru, se různí nejen v německé literatuře, ale i v historiografických studiích jiných zemí. Pokud srovnáme výsledky rozboru problematiky v posledních desetiletích ve střední Evropě, zjistíme, že podobně jako v nejnovejších pracích německých převládá názor, že vznik národopisu je třeba klást do období konce osvícenectví, tedy zhruba do 2. poloviny 18. století.²⁵⁾ Akcentuje se přitom zvláště fakt postupného rozpadu feudalismu a nástupu kapitalismu, přiměřenější formování novodobého národa. Z této periodizace vychází i následující rozbor.

Se vznikem německého národopisu ve 2. polovině 18. století souviselo i vytvoření pojmu *Volkskunde*. Starší práce řadily jeho vznik do 1. poloviny 19. století,²⁶⁾ jak však ukázaly novější příspěvky, lze nalézt i starší doklady.

Celou otázku nejnoveji zpracoval H. Möller, který shrnul řadu dokladů, na jejichž podkladě by bylo možno počátek termínu *Volkskunde* hledat v 80. letech 18. století.²⁷⁾ Nemá přitom jisté bez zajímavosti, že nejstarším dosud známým případem užití slova *Volkskunde* v němčině je práce profesora pražské univerzi-

²²⁾ Meier, J.: Wege und Ziele der deutschen Volkskundeforschung. In: Deutsche Forschung 6, 1928, s. 15.

²³⁾ von Geramb, V.: op. cit., 1924, s. 328.

²⁴⁾ Lutz, G.: Volkskunde. Ein Handbuch zur Geschichte ihrer Probleme. (Západní) Berlín 1958, s. 23.

²⁵⁾ Srv. např. Robek, A.: Nástin dějin české a slovenské etnografie. Skripta FF UK Praha 1964, s. 8 ad.; Pražák, V.: Dobrovský a národopis. Bratislava 1929 (zvl. otisk), s. 4 ad.; Urbanová, V.: Počátky slovenské etnografie. Bratislava 1970, s. 11; Ortutay, G.: Kleine ungarische Volkskunde. Budapest 1963, s. 189; Historia etnografii polskiej. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 13; Etnografia i Polski. Przemiany kultury ludowej I. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 20.

²⁶⁾ Do počátku 19. století ho řadí Kaindl, R. F.: op. cit., s. 28 ad.; Der Große Brockhaus 19, Leipzig 1934, s. 660; von Geramb, V.: Volkskunde und Heimatschutz. In: Zeitschrift Deutsch-Oesterreich 1, 1913, s. 300 ad.; týž, op. cit., 1924, s. 325. Do doby W. H. Riehla řadí tento pojem Hauffen, A.: Geschichte der deutschen Volkskunde. In: Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 20, 1910, s. 1-17, 129-141, 290-306; později tento předpoklad revidoval a pojem zařadil do počátku 19. stol. srv. Hauffen, A.: Zur Geschichte des Wortes „Volkskunde“. In: Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 23, 1913, s. 414; z novějších autorů jen Hultkrantz, A.: op. cit., s. 243, kde přejímá starý názor, že slovo „Volkskunde“ se objevilo poprvé u A. von Arnima a C. Brentana ve sbírce „Des Knaben Wunderhorn“.

²⁷⁾ Möller, H.: op. cit., s. 218-220, uvádí práce, v nichž se dá termín „Volkskunde“ zacytit, např.: Finck, F. A. K.: Aus dem Volksleben. Ein Beitrag zur Volks- und Volksbildungs-kunde. Prenzlau 1822; Meminger, J. D. G.: Beschreibung oder Geographie und Statistik, nebst einer Übersicht der Geschichte von Würtemberg. Stuttgart-Tübingen 1820; Harnisch, Ch. W.: Deutsche Volksschulen. Berlin 1812; v časopisech Neue Litteratur und Volkerkunde I. Leipzig 1787; Litteratur und Volkerkunde I. Dessau 1782.

¹⁸⁾ Erich, O. A. - Beitzl, R.: Wörterbuch der deutschen Volkskunde. Leipzig 1936, s. 749.

¹⁹⁾ Weber-Kellermann, I.: Deutsche Volkskunde zwischen Germanistik und Sozialwissenschaften. Stuttgart 1969.

^{19a)} Fischer, G.: Geschichte der deutschen Volkskunde. In: Das Deutsche Volk 3. Berlin und Leipzig 1934, s. 17-41.

²⁰⁾ Kaiser, K.: Lesebuch zur Geschichte der deutschen Volkskunde. Dresden 1939; Moser, H.: Lorenz Westenrieder und die Volkskunde. In: Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde, 1953, s. 159 ad.; týž, Wege zur Volkskunde als Wissenschaft. Zur 200-Jahr-Feier der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. In: Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde, 1959, s. 124-158; Dünninger, J.: Volkstum und Aufklärung in Franken. Beiträge zur fränkischen Volkskunde im ausgehenden 18. Jahrhundert. In: Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde, 1957, s. 29-42; Narr, D. - Bausinger, H.: Aus den Anfängen der Volkskunde als Wissenschaft. B., „Volkskunde“. In: Zeitschrift für Volkskunde 60, 1964, s. 233-241; Möller, H.: Aus den Anfängen der Volkskunde als Wissenschaft. A. Volkskunde, Statistik, Volkerkunde 1787. In: Zeitschrift für Volkskunde 60, 1964, s. 218-233; Bausinger, H.: Volkskunde. Von der Altersuntersuchung zur Kulturanalyse. Berlin und Darmstadt 1971, s. 29 ad.; Wiegelmann, G. - Zender, M. - Heilfurth, G.: op. cit., s. 12 ad.

²¹⁾ Bausinger, H.: Konservative Aufklärung — Justus Möser vom Blickpunkt der Gegenwart. In: Zeitschrift für Volkskunde 8, 1972, s. 165.

ty J. Madera, vydaná v Praze roku 1787.²⁸⁾ Druhá kapitola nesla označení *Verzeichniß einiger gedruckter Hilfsmittel zu einer pragmatischen Landes-, Volks- und Staatskunde Böhmens*. Při výkladu dějin německého národopisu se někteří autoři odvolávali na tuto knihu,²⁹⁾ nelze však s nimi plně souhlasit. Je sice pravda, že jde o prvé známé písemné doložené užití daného termínu v německém jazyce, je však třeba vidět, že práce J. Madera vycházela z proudu rakouského josefínského osvícenectví a s vlastním vývojem v Německu spojitost neměla. Navazovala spíše na poměrně živý zájem o lidovou kulturu, projevující se v té době v rakouských zemích.

Zatím nejstarším užitím termínu *Volkskunde* v Německu je n adpis článku Ch. F. D. Schubarta z roku 1788. I když kratičká stať pojednávala o anglické artistické společnosti, předvádějící jezedecké umění v Německu, rozuměl zřejmě Schubart pod pojmem *Volkskunde* znalost národa a jeho specifických vlastností.³⁰⁾

I přes další doklady o užití v německé jazykové oblasti na přelomu 18. a 19. století (u J. W. Archenholze, T. F. Ehrmanna, J. Rohraera aj.)³¹⁾ se pojem ustálil a vyhranil až v průběhu první poloviny 19. století, v období romantismu. V té době se také poprvé objevila protikladnost chápání předmětu studia národopisu (*Volkskunde*) a etnografie (*Völkerkunde, Ethnographie*).

Počátky německého a rakouského národopisu v době osvícenectví (1750—1800)

Ve druhé polovině 18. století procházela celá střední Evropa řadou významných politických, hospodářských i sociálních změn. V rámci stagnující feudální společnosti se začaly (i když zatím jen v náznamech) uplatňovat rysy, předznamenávající nástup kapitalismu. Pro jednotlivé státní celky se stala charakteristickou centralizace vlády. Tereziánské a josefínské reformy oklešťovaly v rakouských zemích poslední zbytky zemských svobod a vedly k posílení ústřední byrokratické vlády, doprovázenému rozšířením administrativy. Obdobně se upevňovaly i státní celky, jejichž tříst pokrývala německé území (k největším patřilo Prusko, Bavorsko, Sasko a Hannoverko).

Nesporně progresivním prvkem bylo prosazování panovnických osvíceneckých reform. Jejich smyslem bylo odstranit ve jméno uchování dosavadního systému vlády nejzaostalejší přežitky. Na třídni podstatu poukázal při rozboru vlivu osvíceneckých reform na vznik maďarské etnografie G. Ortutay.³²⁾ Zájem o venkovský lid nevyplýval podle jeho rozboru z humanistických pohnutek rakouské vlády, ale z praktických potřeb.

Teorie fyziokratismu a uplatňování merkantilistických zásad přispívaly k po-

²⁸⁾ Mader, J.: Materialien zur alten und neuen Statistik von Böhmen. Prag 1787.

²⁹⁾ Weber-Kellermann, I.: op. cit., 4—5.

³⁰⁾ V článku, jehož text se nezachoval úplně a byl pouze rekonstruován, napsal Schubart, že: "... anglickou jezedeckou společnost lze jmenovat jako příklad, že toto obdivuhodné jezedecké umění je doposud vlastností pouze Angličanů". Srv. N ar r, D. - B a u s i n g e r, H.: op. cit., s. 234.

³¹⁾ Möllner, H.: op. cit., s. 218—219.

³²⁾ Ortutay, G.: op. cit., s. 189.

stupně změně postoje vládnoucích vrstev k obecnému lidu — zlepšení jeho životních podmínek se mělo stát nástrojem celkového posílení státu. Nástup nového filozofického myšlení (racionalismu) výrazně poznamenal kvalitativní vzestup společenských věd. Právě praktické potřeby osvíceneckých reformer si vyžádaly formování nových oborů, které by umožnily poznat pracující lid.

Praktickým potřebám státní administrativy sloužila statistika, jejíž tradici založil v Německu G. Achenwall.³³⁾ její výrazné uplatnění bylo ve střední Evropě v rámci společenských věd obvyklé.³⁴⁾ V ní se poprvé objevila snaha soustavně shromažďovat údaje o venkovském lidu, především o jeho hospodářském, ale i duchovním a sociálním životě. Do okruhu statistických prací patřila i kniha J. Madera, v níž je doloženo nejstarší užití termínu *Volkskunde* v německém jazyce.³⁵⁾

Na statistickou práci navazovala těsně díla topografická, tvořící další z proudů, formujících německý národopis. Osvícenecká topografie představovala ve srovnání se staršími díly podobného zaměření (především cestopisy) kvalitativně novou úroveň v tom, že shromažďovala údaje podle určitých kritérií a někdy i na základě racionalistické kritiky.

Významným střediskem statisticko-topografické práce se na konci 18. století stalo Bavorsko. Roku 1759 zde byla založena vědecká společnost (*Bayerische Akademie der Wissenschaften*),³⁶⁾ orientující se sice především ve svých počátcích na problematiku středověku, poměrně záhy se však objevily hlasy členů, volající po studiu vlastního lidu. Tuto ideu vyjádřil roku 1780 L. Westenrieder v popisu starého Bavorska, kde napsal: „Je nanejvýše důležitou věcí, aby národ poznával sám sebe“.³⁷⁾ Vzhled a statky našich předků“ chtěl odhalit především na základě zvyků a krojů. Důležitým rysem jeho koncepce byl důraz na světytnost vesnice, o níž říkal, že je „státem sám pro sebe“.

Na základě těchto podnětů vznikla další díla. G. A. Weizenbeck věnoval ve spise *Botanische Unterhaltungen* z roku 1784 také pozornost lidu v Bavorsku, především hospodářství a pověrám.³⁸⁾ L. Hübner vydal v letech 1803—1805 popis *Beschreibung der kurbaierischen Haupt- und Residenzstadt München und ihrer Umgebung, verbunden mit ihrer Geschichte* ve dvou dílech (v prvním byla topografie a ve druhém statistika). Nejvýznamnějším osvíceneckým topografickým spísem bavorského okruhu byla práce J. von Haziho *Statistische Aufschlüsse über Herzogthum Baiern* z roku 1806, v němž autor podal podrobný popis rycheť, jejich obyvatel, krojů, pověr apod.³⁹⁾

Značného rozsahu nabyla topografická práce i na území Rakouska. Vznikla tu řada spisů nejrůznějšího charakteru s popisy hospodářství, historických pa-

³³⁾ Achenwall, G.: Abriss der neuesten Staatswissenschaft der vornehmsten europäischen Reiche und Republiken; svv. W i e g e l m a n n, G. - Z e n d e r, M. - H e i l f u r t h, G.: op. cit., s. 13.

³⁴⁾ G r o s s m a n, H.: Die Anfänge und geschichtliche Entwicklung der amtlichen Statistik in Oesterreich. In: Statistische Monatschrift — Neue Folge 19, Brno 1916; Č á ň o v á, E.: Příspevek ke kritice raných statistik. In: Archivní časopis 30, 1980, s. 143—149.

³⁵⁾ M a d e r, J.: op. cit., 2. kapitola.

³⁶⁾ M o s e r, H.: op. cit., s. 124—158.

³⁷⁾ Tamtéž, s. 127; M o s e r, H.: op. cit., s. 159 ad.

³⁸⁾ M o s e r, H.: op. cit., s. 147.

³⁹⁾ Tamtéž, s. 153.

mátek, kostelů a také života lidu. Z hlediska vzniku národopisu patřila nesporně k významným dílům kniha A. Reisigla *Topographisch-historische Beschreibung des Oberpennings im Erzstift Salzburg* z roku 1786, obsahující řadu národopisných postřehů, dobovou idealizaci nijak výrazněji nezkreslených. K zajímavým spisům patřilo dílo bavorského novináře L. Hübnera, žijícího určitý čas v Salzburgu. Jeho popis *Beschreibung des Erzstiftes und Reichsfürstentumes Salzburg in Hinsicht auf Topographie und Statistik* z let 1796—1799 si podrobně všiml života lidu, především zvyků. Autor zřejmě shromáždil materiál prostřednictvím dotazníků vyplňovaného místními úředníky (způsobem v dobové statistice poměrně obvyklým); proto uváděl pro jednotlivé oblasti zhruba stejné druhy údajů.⁴⁰⁾

Nejvýznamnějším rakouským badatelem tohoto směru, svým dílem stojícím vlastně již na přechodu k romantismu, byl J. Rohrer, který působil jako profesor statistiky. Roku 1798 vydal poměrně malou, ale významnou knížku *Über die Tiroler* s podtitulem *Beitrag zur österreichischen Völkerkunde*. Na základě vlastního pozorování se snažil stanovit charakteristickou povahu a vzhled obyvatel Tyrolska (poněkud nadsazeně hodnotil tento přístup L. Schmidt jako antropologický).⁴¹⁾ Všiml si způsobu obživy a venkovského života vůbec. Podobný charakter měly i tři díly jeho sbírky *Versuch über die deutschen (slawischen, jüdischen) Bewohner der österreichischen Monarchie*⁴²⁾ z počátku 19. století. Metodická východiska načrtl v úvodu k prvému dílu: „Na každém národu sledují ... jeho tělesný vzhled, způsob obživy, odívání a zaměstnání, jeho smysl pro umění, způsob myšlení, náboženství a morální charakter.“⁴³⁾

Rozličná topografická a statistická díla, zahrnující národopisné poznámky, byla vydávána v mnoha částech Německa, i když nebyla tak četná jako v bavorské oblasti a v Rakousku. Z významnějších prací lze jmenovat popis Würtemberska od P. L. H. Rödera⁴⁴⁾ a dílo J. E. Fabriho.⁴⁵⁾ Zajímavý popis ostrova Fehmern se objevil v ekonomicko-statistickém spise F. V. Ortheho z roku 1796, v němž charakterizoval základní povahové rysy obyvatel ostrova (mají prý zvláště vyvinutý smysl pro čest, jsou šetrní a jen nízkého duševního obzoru), které tvoří „klíč k pochopení každodenního způsobu života.“⁴⁶⁾

Uzavřením topograficko-statistického směru počátečního období německého národopisu se stalo dílo Ch. H. Niemannova.⁴⁷⁾ Působil jako profesor statistiky

v Kielu a jeho činnost spadala právě do doby, kdy statistika jako věda kulminovala. Její program zahrnoval podle Niemannova státovědu a sociologii, dějiny práva, hospodářství, geografickou a historickou jazykovědu, etnologii, kulturní vědy a fyzickou antropologii.⁴⁸⁾ Rozsah takové „supervědy“ však nemohl být v dobové praxi naplněn.

Niemannova teoretická a koncepční práce jako statistika nebyla pro národopis příliš významná, důležitě však bylo jeho působení jako vydavatele časopisu *Schleswig-Holsteinische Vaterlandeskunde*, vycházejícího od roku 1802 v Hamburku. V prvním ročníku uvěřitelně dotazník, obsahující mimo jiné otázky o zemědělství a některých dalších rysech života lidu (zábavách apod.). Ocenění národopisného terénního výzkumu podal ve stati *Skizze zur Beschreibung eines Landdistrikts*, v níž shromáždil údaje o subjektivním vztahu obyvatel k oděvu, stravování, svátkům a práci.⁴⁹⁾ Tento záměr pak širěji rozpracoval ve dvoudílné práci *Abriss der Statistik und der Staatenkunde*, hovořící o „statistickém národopisu“. Popisoval v ní nejen život lidu, ale hodnotil i socio-psychologické stránky chování. S poklesem prestiže statistiky upadlo v následujících letech jeho dílo (stejně jako některé předchozí statisticky a topograficky orientované práce) do značné míry v zapomnění a německý národopis nijak výrazněji nepoznámalo.

Dílům topografického charakteru se blížila velká část osvícenecké cestopisné literatury. Některé práce měly ráz jen literární (i když obsahovaly cenné poznámky o životě lidu), jiné měly vysloveně topografický charakter, šlo v podstatě o cestopisné topografie, sepsané na základě autopsie autorů. Vést proto hranici mezi díly topografickými a cestopisnými je v řadě případů velice obtížné.

Veliký zájem o lid a jeho kulturu přineslo „objevení Alp“ J. J. Rousseauem.⁵⁰⁾ V duchu rousseauovského hledání nezkaženého člověka žijícího v sepětí s přírodou vznikla pak řada cestopisů, všimajících si alpské oblasti. Za zakladatele tohoto směru je možno v národopisně orientované literatuře považovat B. Hacqueta de Lamotte, francouzského lékaře, který se po sedmileté válce usadil v Rakousku. Ve svých prvních dílech se zabýval spíše přírodou a lidu věnoval pozornost okrajově; postupně však národopisná orientace převládla. To platilo jak o práci *Physikalisch-Politische Reise aus den Dinarischen durch die Julischen, Carnischen, Rhätischen in die Norischen Alpen, im Jahre 1781 und 1783 unternommen*, tak i o knížce (na jejímž vydání se podílel také mladý K. E. von Moll) *Reise durch die Norischen Alpen, Physikalischen und anderen Inhalts unternommen in den Jahren 1784 bis 1786*. V obou pracích si všiml alpského sezónního chovu dobytka, hornictví, domácké výroby, oděvu aj. Vrcholnou prací byl spis z roku 1801 *Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrien und Slaven, deren geographischen Ausbreitung von dem adriatischen Meere bis an den Ponto, deren Sitten, Gebräuche, Handthierung, Gewerbe, Religion u.s.w. nach einer zehnjährigen Reise und vierzigjährigem Aufenthalt in jenen Gegenden dargestellt*, přeložený poměrně záhy i do francouzštiny.⁵¹⁾ Šíři

⁴⁸⁾ Möller, H.: op. cit., s. 227.

⁴⁹⁾ Weber-Kellermann, I.: op. cit., s. 5.

⁵⁰⁾ Schmidt, L.: op. cit., 1951, s. 40 ad.; význam francouzského vlivu hodnotil L. Schmidt velice vysoko a považoval ho za jeden ze tří hlavních vlivů na rakouský národopis.

⁵¹⁾ Srč. Jakob, G.: Belsazar Hacquet und die Erforschung der Ostalpen und Karpathen. In: Münchner geographische Studien 27, München s.d., s. 20 ad.

⁴⁰⁾ Schmidt, L.: op. cit., 1951, s. 44.

⁴¹⁾ Tamtéž, s. 56; Möller, H.: op. cit., s. 222.

⁴²⁾ Schmidt, L.: op. cit., 1951, s. 56 ad; Kaiser, K.: op. cit., s. 18—19.

⁴³⁾ Rohrer, J.: Versuch über die deutschen Bewohner der österreichischen Monarchie. Wien 1804, s. 4.

⁴⁴⁾ Bausinger, H.: Philipp Ludwig Hermann Röders „Geographie und Statistik Würtembergs“. Eine Topographie der Aufklärungszeit als volkskundliche Quelle. In: Studien zur südwestdeutschen Landeskunde. Festschrift zu Ehren von Friedrich Huttenlocher, Bad Godesberg 1963, s. 447—460.

⁴⁵⁾ Lutz, G.: Johann Ernst Fabri und die Anfänge der Volksforschung im ausgehenden 18. Jahrhundert. In: Zeitschrift für Volkskunde 69, 1973, s. 19—42.

⁴⁶⁾ Otte, F. W.: Oekonomisch-statistische Beschreibung der Insel Fehmern. Schleswig 1796, s. 121—125.

⁴⁷⁾ Hoffmann, F.: Der Weg in die „bessere Zukunft“ und A. C. H. Niemann als Wegbereiter. In: Nordelbingen 19, 1950, s. 63—79.

záběru knihy naznačuje již její název; cenným doplňkem byly přesné kresby krojů.

B. Hacquet, označovaný někdy za „otec rakouského národopisu“⁵²⁾ ovlivnil výrazně mladší badatele. Mezi nejvýznamnější patřil K. E. von Moll, který po svém otci zdědil sice zálibu v přírodovědě, nicméně pozornost věnoval i lidové kultuře. Především v knize *Naturhistorische Briefe über Österreich, Salzburg, Passau und Berchtesgaden* (napsané spolu s bavorským učencem F. von Paula Schrankem) podal topografický přehled oblasti, zvláště podrobně popsal cyklus alpského chovu dobytka a zpracování mléčných produktů.

Velký význam měl jako organizátor a iniciátor studia venkovského lidu. Po propuštění ze státní služby spravoval „kulturněhistorický kabinet“ velkovévodů Johanna, do jehož sbírek začlenil i některé artefakty lidové provenience.⁵³⁾ Někdy se tato sbírka hodnotí jako první rakouské národopisné muzeum⁵⁴⁾ — jednalo se však o běžný sběratelský kabinet kuriozit v dobovém šlechtickém prostředí obvyklý. Roku 1804 předsídlil von Moll do Bavorska, kde vydal ještě některé další spisy.

Ke spolupracovníkům von Molla patřil bavorský učenec F. von Paula Schrank, který napsal kromě spisu, vydaného spolu s von Mollem, i vlastní velký cestopis *Reise nach den südlichen Gegenden von Baiern, in Hinsicht auf botanische, mineralogische und ökonomische Gegenstände, nebst Nachrichten von den Sitten, der Kleidung und anderen Merkwürdigkeiten der Bewohner dieser Gegend.*⁵⁵⁾ V jeho úvodu podal typickou dobovou kritiku života bavorského lidu, který „žije tu rozmařile, tu opět nuzně“.

K okruhu přátel von Molla patřili i další osvícenští autoři, v jejichž dílech jsou četné údaje o životě lidu v alpské oblasti (B. F. Herrmann, F. M. Vierthaler, J. E. von Koch-Sternfeld aj.).⁵⁶⁾

Cestopisy z ostatních částí německé jazykové oblasti nebyly ani tak četné, ani nejsou v odborné literatuře systematicky zpracované.⁵⁷⁾ Mezi jejich autory neexistovaly tak těsné vazby ani společná filozofická východiska jako mezi autory, zaměřenými na území Alp. I když byl charakter těchto cestopisů různorodý, i v některých z nich se výrazně uplatnil národopisný pohled.

Za jeden z prvních osvícenecky orientovaných cestopisů, všímajících si života

lidu na poměrně širokém území (i když jen velice schematicky), byla práce J. G. Keyflera *Neuesten Reisen durch Deutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen*, vydaná roku 1751 v Hannoveru. Nesporně nejslavnější prací cestopisného charakteru tohoto období se stala kniha berlínského filozofa F. Nicolaie *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781*,⁵⁸⁾ která představovala jakýsi vzor osvíceneckého cestopisu.

Neméně vysoko hodnocenou prací, především v nacionalisticky orientovaném národopisu, byl roku 1796 anonymně vydaný spis *Briefe eines reisenden Franzosen über die Deutschen, ihre Verfassung, Sitten und Gebräuche*. Jeho autor, theolog Ch. Wölfling, užil v té době oblíbenou formu dopisů, které jsou adresovány fiktivnímu příteli. Název díla byl parafrází spisu, vydaného o deset let dříve v Curychu.⁵⁹⁾ Zatímco starší spis byl cestopisem „po Německu“, Wölfling proklamoval dílo „o Němcích“. Tento rozdíl zdůraznil i v úvodu, v němž fiktivnímu příteli psal, že mu nechce popisovat věci a země, ale lidi.⁶⁰⁾ Především zdůraznění zájmu o německý národ přispělo k ohlasu, který v mladší národopisné literatuře tento cestopis nalezl.

Z dalších autorů národopisně zaměřených cestopisů lze jmenovat F. L. von Stolberga, F. V. von Spaura, N. G. Leskeho a řadu dalších, jejichž díla však neměla zdaleka takový ohlas, jako cestopisy M. Nicolaie, Ch. Wölflinga a K. E. von Molla.

Osvícenecká cestopisná literatura bývá v historiografii německého národopisu poměrně vysoko ceněná a považuje se obvykle za jeden z důležitých pramenů, vedoucích ke zformování oboru.⁶¹⁾ Toto hodnocení je třeba do jisté míry revidovat. Cestopisy nesporně přispěly ke zvýšení zájmu o lid, jejich skutečný podíl na vzniku národopisu byl však podle našeho soudu jen okrajový. Osvícenecké cestopisy byly vždy především literárními díly — cestopis po Německu napsal v té době i J. W. Goethe a další umělci. Některé cestopisy byly dokonce psány jako „literární cvičení“ začínajících autorů. Na druhé straně je pravdou, že mnohé obsahují cenná pozorování. Proto by bylo přesnější zařadit tyto cestopisy s národopisnou tematikou do přípravné sféry, z níž obor vyrůstal, než je jmenovat mezi bezprostředními podněty.

Pro osvíceneckou vědu byl kromě jímého charakteristický i zájem o jazyk a literaturu. Je však příznačné, že v důsledku dobově podmíněného odtazitého postoje učenců od prostého lidu nebyl tento zájem obvykle přenesen ze sféry vyšší tvorby i na oblast lidovou. Některé materiálové zmínky se objevovaly spíše v dílech publicistů a literátů, někdy ale i v cestopisech.

Výzvou ke studiu domácího způsobu řeči (chápaného spíše ve smyslu regionálně vymezeného „zemského“ dialektu) bylo svolání švýcarského jazykovědce A. von Hallerse. Na něj navazovaly některé drobnější práce vzniklé na

⁵⁸⁾ Nové vydání díla W r e t h e i m e r, P.: Des Berliner Freidenkers Friedrich Nicolai deutsche Anzeichnungen über das Katholische Deutschland 1781. Regensburg, Passau, Linz, Wien, Leipzig-Wien 1921; Jungbauer, G.: op. cit., s. 81 ad.

⁵⁹⁾ Reibek, J. K.: Briefe eines reisenden Franzosen über Deutschland. Zürich 1783; srv. Weber-Kellermann, I.: op. cit., s. 7 ad.

⁶⁰⁾ Müller, H.: op. cit., s. 222.
⁶¹⁾ Haberlandt, A.: op. cit., 1935, s. 51; Moser, H.: op. cit., 1959, s. 147; Möller, H.: op. cit., s. 222; Weber-Kellermann, I.: op. cit., s. 6—7; Schmidt, L.: op. cit., 1951, s. 39 aj.

⁵²⁾ Schmidt, L. op. cit., 1951, s. 41.

⁵³⁾ von Geramb, V.: op. cit., 1924, s. 326; Schmidt, L.: Karl Ehrenbert Freiherr von Moll und seine Freunde. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Volkskunde. In: Zeitschrift für Volkskunde 9, 1938, s. 135 ad.; prvý krátký popis sbírek muzea podal již na počátku 19. století F. F. J. von Spaur — srv. Schmidt, L.: op. cit., 1951, s. 45.

⁵⁴⁾ Schmidt, L.: op. cit., 1951, s. 43.

⁵⁵⁾ Moser, H.: op. cit., 1959, s. 150—151.

⁵⁶⁾ Herrmann, B. F.: Reisen durch Österreich, Steyermark, Kärnten, Krain, Italien, Tyrol, Salzburg und Baiern im Jahre 1780. Wien 1784; Vierthaler, F. M.: Reisen durch Salzburg, 1799; von Koch-Sternfeld, J. E.: Die Tauer insbesondere das Gasteiner-Tal und seine Heilquellen. München 1820.

⁵⁷⁾ Srv. starý bibliografický soupis Beckmann, J.: Litteratur der älteren Reisebeschreibungen 1—2. Göttingen 1807—1810; Stuck, G. H.: Verzeichnis von alterm und neuera Land- und Reisebeschreibungen. Ein Versuch eines Hauptstücks der geographischen Literatur. Halle 1784—1787; poznámky též Günz, M.: Handbuch der Landwirtschaftlichen Literatur 1—3. Leipzig 1897—1902.

německém i rakouském území. Mezi autory je možno zařadit J. S. V. Popowitsche, který roku 1750 vydal spis *Über die Wichtigkeit der Volkssprache für die Sprachforschung*. Jeho významnější díla zůstala však jen v rukopisech, v nichž byla řada poznámek ke stravě, zvykům apod.⁶⁷ Teprve romantické období přineslo nebyvalý vzestup zájmu o lidový jazyk a jeho literaturu (tj. lidovou slovesnost).

Integrovaní součást osvícenských reform představených boj proti pověřivosti, církevnímu tmářství a celkové duchovní zaostalosti lidu. Analogicky jako v českých zemích, i v Rakousku a Německu byla v té době vydávána řada spisů ukazujících na podstatu pověřivosti, polemizujících s církví a přinášejících současně řadu cenných údajů o životě lidu. Mezi autory lze jmenovat např. J. D. Hamnera, J. V. Eybela, M. A. Vitolu.⁶⁸ I když jsou i tyto autoři často řazeni mezi přímé předchůdce národopisu, nelze s tímto hodnocením souhlasit, neboť jejich práce měly pro národopis charakter pramenů (podobně jako jiná dobová naučení o chovu dobytka, léčení nemocí aj.). V dalším vývoji německého národopisu nikdo z badatelů na tento směr nenavázal a z hlediska dějin oboru zůstaly bez podstatnější odezvy.

Zajímavým spisem z hlediska osvícenských snah o povznesení lidu byla práce venkovského faráře F. A. K. Finka *Aus dem Volksleben*,⁶⁹ vydaná sice až roku 1822, shrnující však jeho starší názory z konce 18. století. Fink rozebral ve svém díle lidovou pověřivost, stav církve, školství aj. Protože nalezal v životě lidu řadu zvláštností, domníval se, že každý úředník, který bude přicházet do styku s venkovským obyvatelstvem, měl by projít specializovanou výukou. Navrhoval proto zřízení katedry národopisu na vysoké škole. Její náplní by bylo seznámit posluchače v zimní části výuky se zvláštnostmi života lidu obecně, v letní pak s praxí života na venkově. I na tento návrh je ovšem nutno se dívat především z prakticistního hlediska osvícenských reformních snah než jako na provolání k výuce národopisu jako vědy.

Nejvýraznější osobností německého osvícenství, podílející se na vzniku národopisu, a vysoce hodnocenou především v nacionalistickém období, byl vestfálský advokát J. Möser. I když jeho dílo vzniklo ve druhé polovině 18. století, je možno některé myšlenky zařadit již k přeromantickému proudu.⁶⁹ Möserovy především historicko-vlastivědné spisy byly nejen nesmírně rozsáhlé, ale i bohaté na postřehy a náměty.⁶⁹ K základním národopisně orientovaným pracím patřily *Patriotische Phantasien* z r. 1767 a *Osnabrückische Geschichte* z r. 1768.

⁶⁷ G u i t z, G.: Johann Siegmund Valentin Popowitsch und seine Beiträge zur oberösterreichischen Volkskunde. In: Heimatgabe 18, 1933, s. 97 ad.

⁶⁸ H a n n e r, J. D.: Was ist der Nikola? Nannerl! Nannerl! schau! dort steht der Wau, Wau! Schon kommt er gelofen herab vom Feldbau (z r. 1782); E y b e l, J. V.: Die Heiligen nach den Volksbegriffen (z r. 1791); V i t o l a, M. A.: Neueste Beiträge zur Religionslehre und Kirchengeschichte (polemický spis) — srv. S c h m i d t, L.: op. cit., 1951, s. 48.

⁶⁹ F i n k, F. A. K.: Aus dem Volksleben. Ein Beitrag zur Volks- und Völsbildungskunde. Prenzlau 1822; srv. např. M ö l l e r, H.: op. cit., s. 228; W e b e r - K e l l e r m a n n, I.: op. cit., s. 6 aj.

⁶⁹ Srv. např. W e b e r - K e l l e r m a n n, I.: op. cit., s. 13—14; jiní autoři vyzdvihují naproti tomu jeho vztah k osvícenství, např. B a u s i n g e r, H.: op. cit., 1972, s. 161—178; M ö s e r, H.: op. cit., 1959, s. 125 ad.

⁶⁹ Ve 40. letech 20. století se přikročilo k vydání souborného díla J. Mösera, které mělo mít 14 svazků; dosud vyšlo 10 svazků — srv. B a u s i n g e r, H.: op. cit., 1972, s. 162.

V nich navrhl stupňové chápání společnosti, kterou vykládal jako pyramidu, na jejímž vrcholu stojí vládnoucí vrstvy, ve středu městské obyvateľstvo a úředníci a v nejnižší části obyvatelé venkova.⁶⁷

Nekriticky obdivoval život rolníků v minulosti, jeho nezkaženost a čistotu; tuto idealizaci rolnictva přejala německá věda a jako červená nit se vinula národopisnými koncepcemi až do poloviny 20. století. Romantické období předznamenal ve svém díle Möser i nekritickým obdivem ke středověku. Všechny úvahy byly sepsány dobrým jazykem, prostoupeným nadšenými výzvami a apelů na německý národ, plně charakteristickými pro vlastenecké úsilí pozdějšího romantického období.

Osvícenské období na německém jazykovém území přineslo zájem jak o studium lidu, tak především národa (v zemském smyslu). Tento trend nebyl ničím výjimečným a izolovaným, obdobně probíhal na celém středoevropském teritoriu. Formoval se v těsném vztahu s rozvojem dalších společenských věd té doby.

Preromantické a romantické období německého a rakouského národopisu; „objevení“ lidové slovesnosti (1800—1850)

Období osvícenských reform přerušily napoleonské války a po nich následující restituce absolutistického feudálního režimu. Politické změny však již nemohly zvrátit hospodářský a sociální vývoj. Na počátku 19. století se silně prosazovaly kapitalistické vztahy, determinující i sféru duchovní. S nástupem kapitalismu souviselo formování novodobého národa. Právě přeromantické a romantické období představovalo periodu, v níž toto rané národní vědomí nalezlo svůj první výraz.

Živou odezvu v Německu i v Rakousku nalezly filozofické podněty evropského osvícenství — učení G. B. Vica o historických cyklech vývoje společnosti⁶⁸ (každý národ podle něho procházel třemi etapami — od věku božského přes herojský až k lidskému), ateistické a protináboženské myšlenky F. M. A. Voltaire, výklad J. J. Rousseaua o příčinách nerovnosti mezi lidmi a cestě k jejich překonání, i kritický duch francouzských encyklopedistů.⁶⁹

To vše ovlivnilo německou klasickou filozofii, z jejíchž představitelů měl pro vývoj národopisu největší význam J. G. Herder.⁷⁰ V práci *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* vykládal dějiny jako proces, v němž lidstvo zákonitě dospívá k humanitě. Tento proces se děje po epochách, v nichž je vždy nositelem pokroku několik významných národů. Že se jeden národ mohl rozvíjet více než jiné záviselo na mnoha okolnostech, především na geografickém prostředí a zákonech, které národ přijal. Současně určoval rozdíly mezi všeobecným duchem, daným celému lidstvu, a mysticky pojímaným zvláštním „národním duchem“, žijícím především v prostém lidu. Herderovo opěvování národa

⁶⁷ E r i c h, O. A. - B e i t l, R.: op. cit., s. 750; zajímavý popis venkova srv. K a i s e r, K.: op. cit., s. 16—17.

⁶⁸ K u t n a r, F.: Přehledné dějiny českého a slovenského dějepiscetví I. Praha 1973, s. 96.

⁶⁹ Č e c h á k, V. - S o b o t k a, M. - S u s, J.: Co víte o novověké filozofii. Praha 1984, s. 161—172.

⁷⁰ T a m t e ž, s. 189 ad.

a „národního ducha“ (*Volksgeist*) pak převzala a rozvinula řada romanticky orientovaných badatelů, zabývajících se především lidovou slovesností.

Obrázně vyjádřil vztah romantismu k lidovým vrstvám J. Meier, který napsal: „Na místo chudobného pláště, který lid dříve nosil, oděli ho nyní (romantické — V. V.) do královského pláště a na hlavu mu vložili korunu, vyjadřující důstojnost, jíž se dříve honosili příslušníci vyšších vrstev, posvěcenou shora a nikoli přijatou z lidských rukou. A tento lid se stal vlastním národem, nejvyšším novým národem, Němci.“⁷¹⁾

Bylo by zjednodušující tvrdit, že teprve romantismus přinesl idealizaci vlastního národa. Náznaky existovaly již dříve, ale teprve romantismus tuto ideu rozvinul a dotvořil. Příčinu je nutno hledat v dobové společenské situaci. Po německé porážce v napoleonských válkách se na počátku 19. století ozvaly hlasy, volající po jednotném a silném německém národu. Autoři se ve svých pracích snažili dokazovat jeho historickou jednotu, význam a velikost v minulosti. Příčinou reakcí na francouzskou okupaci se stala řada plamenných výzev. Mezi nimi stál na čelném místě spis J. G. Fichteho z let 1807—1808 *Reden an die deutsche Nation*. Požadavek národní samostatnosti zdůvodňoval tezí, že německému národu byla ve světové kultuře svěřena vůdčí role.⁷²⁾

Vzestup národního cítění v době napoleonských válek dokumentovalo i dílo F. L. Jahna, především spis z roku 1810 *Deutsches Volkstum*. Byl věnován oslavě německého národa; v době vzniku měl propagaci a politický ráz s cílem působit ve vlasteneckém duchu na čtenáře. Vlastní národopisné problematiku si kniha téměř nevšímala a i její vědecké kvality jsou velmi nízké; přesto se významně zapsala do dějin oboru. Nacionalistickým duchem přímo fascinovala pozdější stoupence fašistického národopisu — v Německu byla vydána celkem šestnáctkrát.⁷³⁾ Jí ražený pojem „národního svérázu“ (*Volkstum*) vedl v hitlerovském období dokonce k založení samostatného směru — vědy o národním svérázu.

I po Napoleonově porážce zůstalo německé území rozdrobeno na řadu menších státních celků, formálně sice sdružených spolkem (vedeným nejsilnějším z nich — Pruskem), fakticky však ve značné míře samostatných. Požadavek národního sjednocení vycházel kromě jiného i z ekonomických potřeb jednotného trhu, který by urychlil hospodářský vývoj. Protože cesta kapitalizace měla v Německu některé zvláštnosti (pruská cesta v zemědělství, v průmyslovém podnikání převaha maloburžoazie, měšťácký charakter městské společnosti), nepodařilo se sjednocení ještě prosadit.

Novodobý rakouský národ se formoval pod vlivem poněkud odlišné etnické situace, než jaká existovala v Německu. Problém sjednocení byl vyřešen, hlavní otázkou se v rámci mnohonárodnostní monarchie stalo ideologické zdůvodnění nadvlády německy hovořícího obyvatelstva nad početně silnější skupinou maďarského a slovanských národů. Především z hlediska tohoto vztahu pronikly záhy i do národopisu tendence nacionalismu. Současně bylo ale třeba se vyrovnat

⁷¹⁾ Meier, J.: Wege und Ziele der deutschen Volkskundeforschung. In: Deutsche Forschung 6, 1928, s. 15.

⁷²⁾ Jungbauer, G.: op. cit., s. 98; Weber-Kellermann, I.: op. cit., s. 17.

⁷³⁾ Kaiser, K.: op. cit., s. 25—27; Jungbauer, G.: op. cit., s. 98—100; Weber-Kellermann, I.: op. cit., s. 16.

nat se vztahem k obyvatelům německého území (které do roku 1804 patřilo formálně spolu s Rakouskem do jediného celku Svaté říše římské národa německého). Šlo buď o přijetí koncepce jediného velkoněmeckého národa, či o stanovování vlastních rysů národa rakouského. Názory na tento vztah se vyvíjely obvykle v těsné návaznosti na politickou situaci mezi oběma státy.

Podobné problémy společenského charakteru v Německu a v Rakousku vedly k přijetí obdobně modifikovaného romantismu (a jím determinovaného národopisu). Tuto podobnost navíc posilovaly i osobní kontakty učenců obou zemí. Ideologický základ německého romantismu vyjadřovala reakční modifikace, kládoucí důraz na iracionalismus, katolicismus, mystický výklad středověku a ideu velkého a výjimečného německého národa. Tyto myšlenky se zprostředkovávají promítaly i do dalšího vývoje národopisu.

Národopis v Německu a v Rakousku se během romantického období vyvíjel především v těsné závislosti na jazykovědě. Řada tehdejších autorů vystudovala germanistiku a národopisu se věnovala v jejím rámci (to platilo i o J. Grimmovi). Kvalitativně novým aspektem rozvoje národopisu se stal růst vlivu zemského dějepiscetví, vycházejícího z romantické záliby v minulosti. Stále důležitější místo si udržovala statistika (F. Arends,⁷⁴⁾ topografie⁷⁵⁾ (např. B. Pillwein, J. J. Staffler, S. von Sickingen) a cestopisné práce, i když měly ráz spíše materiálových příspěvků; na formování charakteru oboru (především na teoretickém vývoji) se však nijak výrazněji nepodílely.

Pro romantický národopis se stal charakteristický především zájem o lidovou slovesnost. Sbírka starých anglických písní biskupa T. Percyho, skandinávské písně P. H. Malleta i padělky písní Ossianových⁷⁶⁾ vzbudily v evropské romantické generaci nadšení a zájem o „národní“ poezii. Mezi významné německé podněty patřila i proslulá kniha J. G. Herdera *Stimmen der Völker in Liedern*, obsahující především překlady jihoslovanských lidových písní. V této sbírce J. G. Herder vyjádřil názor, že v lidových písních se v nejčistší podobě promítá „národní duše“.⁷⁷⁾

První sbírka německých lidových písní se objevila záhy — v letech 1805—1807 ji vydali pod romantickým názvem *Des Knaben Wunderhorn* L. A. von Armin a C. Brentano.⁷⁸⁾ Písně shromážděné za pomoci heidelberských vlastenců nevydávali ovšem v přesných prepisech, ale v duchu dobových představ je přebásno-

⁷⁴⁾ Arends, F.: Ostfriesland und Jever in geographischer, statistischer und besonders landwirtschaftlicher Hinsicht I—III. Emden 1818—1820.

⁷⁵⁾ Za poslední velké statistické dílo se označuje pětidílná práce „Bavaria“ z let 1860—1868. Statistických, topografických a cestopisných prací si z hlediska dějin národopisu všiml soustavněji Haberlandt, A.: op. cit., 1935, s. 50 ad.; Schmidt, L.: op. cit., 1951; oba věnovali pozornost především rakouskému území. Pro Německo především starší bibliografie Brandmeier, K. P.: Medizinische Ortsbeschreibungen des 19. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Berlin 1942.

⁷⁶⁾ Horák, J.: Národopis československý. In: Československá vlastivěda 2, Praha 1933, s. 312—313.

⁷⁷⁾ Moser, H.: Volk, Volksgeist, Volkskultur. Die Auffassungen J. G. Herders in heutiger Sicht. In: Zeitschrift für Volkskunde 53, 1956—1957, s. 127—140.

⁷⁸⁾ Kaiser, K.: op. cit., s. 19—22; Schewe, H.: Vorauswort zu einer historisch-kritischen und an Hand der Originalquellen kommentierten Wunderhorn-Ausgabe. In: Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 2, 1956, s. 51—72.

vali v „národním tónu“. V úvodu si stanovili dva cíle — věst učence i spisovatele k poznání „čistého pramene lidové poezie“ a vytvořením povědomí společného kulturního bohatství sjednotit rozptýlený německý národ. Cíle sbírky byly příznačné pro vlastenecký proud v období napoleonských válek.

I když se zápisy lidových písní objevovaly sporadicky již dříve, teprve pod vlivem této sbírky začala vycházet větší díla. Již roku 1807 vydal tyrolský úředník J. Strolz práci *Bürgall, ein Zillerthaler Volkslied*, v níž byly uvedeny texty i s nápěvy.⁷⁹ Pouze v rukopise zůstala sbírka J. F. Knaffla z roku 1813, obsahující písně a lidové hry (vydal ji až roku 1928 V. von Geramb).⁸⁰ Slezský germanista J. M. Schottky spolu s vídeňským magistrálním úředníkem F. Ziskem (později se podepisoval Tschischka) sebral písně z okolí Vídně a vydal roku 1819 pod názvem *Österreichische Volkslieder mit ihren Singeweisen*.⁸¹ K Herderově odkazu se hlásil nejen úvodním mottem, ale také pojetím, chápajícím lidové písně jako „výraz národní mysl“. F. Ziska se lidovým písním věnoval také z hlediska dialektu v příspěvku ze 30. let *Bemerkungen über die Mundart des Volkes im Lande Österreich unter der Enns*. Později se orientoval spíše na sbírání pohádek a pověstí.

O lidové písně (a později i pohádky a pověsti) se nezajímali jen soukromí učenci. Již roku 1819 uspořádala vídeňská společnost *Gesellschaft der Musikfreunde* rozsáhlou sběratelskou akci, na níž se úřední cestou podíleli učitelé, faráři i dobrovolní spolupracovníci. Materiál, označený podle sekretáře společnosti jako Sonnenleithnerova sbírka, zůstal však pouze v rukopise.⁸²

Sběhy lidových písní, i když z počátku v menším rozsahu, se organizovaly i na území německých států (podíleli se na nich i bratři Grimmové⁸³) a další osobnosti). Větší díla vyšla až ve 30. a 40. letech 19. století (k nejvýznamnějším patřila sbírka L. Uhlanda *Alte hoch- und niederdeutsche Lieder* z let 1844—1845), často ovšem nikoli jako samostatné písňové sbírky, ale spíše jako součást širších souborů s pověstmi a zvykoslovím (obvykle v zemském rámci).

Pod vlivem zájmu o lidovou poezii se začala objevovat romantická básnická díla, tvořená v „národním duchu“. Do tohoto proudu je možno zařadit např. básně o svobodě z doby napoleonské okupace od E. M. Arndta, které rychle zlidověly a které se na počátku 20. století staly jedním z příkladů, na nichž byla rozpracována recepční teorie.

Jedním z prvních pokusů užít lidovou píseň jako historický pramen se stalo dílo právníka A. von Spauna, který žil v Horních Rakousích.⁸⁴ Jeho teoretická východiska byla však naprosto mylná — snažil se prostřednictvím srovnání metrické výstavby lidových písní dokázat (především ve stati *Proben öster-*

reichischer Volksweisen im Rhythmus des Niebelungenliedes), že píseň o Niebelunzích vznikla někde v oblasti, kde žil. Cenný byl rozsáhlý materiál, který — bez podstatnějších literárních zásahů — shromáždil a vydal ve 40. letech 19. století *Die österreichischen Volksweisen, dargestellt in einer Auswahl von Liedern, Tünzen und Alpenmelodien*.

Téměř souběžně s pozorností, věnovanou lidovým písním, se probudil zájem i o lidové pohádky a pověsti. Na rozdíl od lidových písní nebyl však vyvolán zahraničními podněty, ale byl domácím impulsem, spojeným se jmény bratří J. a W. Grimmů.⁸⁵ Studovali v Marburgu, kde se prostřednictvím C. F. von Savignyho podrobně seznámili s iracionální koncepcí národního ducha, interpretovaného jako tvůrčí a poetická kvalita národa.

Zájem o lidovou slovesnost vyjádřil Jacob Grimm již roku 1811 v doslovu ke knize *Des Knaben Wunderhorn*. Provolání *Aufforderung an die gesamten Freunde deutscher Poesie und Geschichte* vyzývalo ke sbírání pověstí a zvyků z hlediska dialektu a způsobu řeči prostého lidu, a to i v rozporu s dobovými poetickými názory.

Spolu s přáteli začali oba bratři sbírat pohádky, které pak v letech 1812—1822 vydali ve třech dílech své slavné práce *Kinder- und Hausmärchen* (jen za jejich života se dočkala sedmnácti vydání a říkalo se, že byla v Německu po bibli nejčtenější knihou).⁸⁶ V té době vyšla i sbírka pověstí *Deutsche Sagen*. Na rozdíl od von Arnima a Brentana, kteří sebrané lidové písně přebásňovali, upravovali bratři Grimmové pohádky citlivěji. Ke každé pohádce sebrali do-
stupné varianty a teprve z nich kombinovali znění „prapůvodního“ textu.

Výmezení variant a jejich teoretické zdůvodnění představovalo při studiu lidové slovesnosti významný metodický pokrok. Proces tradování chápali bratři Grimmové jako cestu, jíž se původní dokonaly národní text kazil a porušoval. Úkolem národopisu byla podle jejich názoru z jednotlivých variant rekonstrukce „svodného znění“, které by nejlépe vyjádřilo nedochovanou původní předlohu. Tuto koncepci překonala teprve na počátku 20. století recepční teorie, podle níž se slovesné dílo tradováním naopak vybrušovalo a přizpůsobovalo lidovému vkusu.

Studium lidové slovesnosti rozvinula ve 30. a 40. letech 19. století řada autorů, vydávajících četné sbírky pohádek a pověstí. Množství vydaných titulů (např. práce L. Bechsteina, B. Baadera, W. Börnera, A. Kuhna, J. W. Wolfa, K. Müllenhoffa, E. Sommera, F. Panzera, F. Tschischky, J. Hatricha)⁸⁷ bylo

⁸⁵) Steig, R.: Jacob Grimms Plan zu einem Altdeutschen Sammler. In: Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 12, 1902, s. 129—138; Hamerich, L. L.: Jacob Grimm und sein Werk. In: Brüder Grimm Gedenken 1963, s. 1—21; Höck, A.: Die Brüder Grimm als Studenten in Marburg. In: Brüder Grimm Gedenken 1963, s. 69—96; Jungbauer, G.: op. cit., s. 105—114; Bausinger, H.: Natur und Geschichte bei Wilhelm Grimm. In: Zeitschrift für Volkskunde 60, 1964, s. 54—69.

⁸⁶) Weber-Kellermann, I.: op. cit., s. 19.
⁸⁷) Podrobný soupis srv. Kaindl, R. F.: op. cit., s. 28—29 — např. L. Bechstein, „Thüringischer Sagenschatz“; B. Baader, „Volksagen aus dem Lande Baden“; W. Börner, „Volksagen aus dem Orlagan“; A. Kuhn, „Märkische Sagen“; J. W. Wolf, „Deutsche Märchen und Sagen“; K. Müllenhoff, „Sagen, Märchen und Lieder der Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg“; E. Sommer, „Sagen, Märchen und Gebräuche aus Sachsen und Thüringen“; F. Panzer, „Bayrische Sagen und Bräuche“; F. Tschischka, „Österreichische Volksmärchen“;

⁷⁹) Schmid, L.: op. cit., 1951, s. 79.

⁸⁰) von Geramb, V.: op. cit., 1924, s. 328.

⁸¹) Klier, K. M.: Zur Biographie J. M. Schottkys. In: Das deutsche Volkslied 27, 1925, s. 9 ad.; Schmid, L.: op. cit., 1951, s. 79.

⁸²) Schmid, L.: op. cit., 1951, s. 80.

⁸³) Schmid, L.: op. cit., 1951, s. 80.

⁸⁴) Schulte-Kemninghausen, K. A.: Die Brüder Grimm als Sammler von Volksliedern. In: Wissenschaftliche Annalen 4, 1955, s. 636—645.

⁸⁵) Angsüßer, J.: Anton Ritter von Spaun. Seine Persönlichkeit und seine literarischen Werke. In: Jahrbuch des oberösterreichischen Musealvereines 85, 1933, s. 1 ad.; Schmid, L.: op. cit., 1951, s. 77.

ovlivněno především popiátkou, vyvolanou komerčním úspěchem díla bratří Grimmů. Odborná i literární úroveň jednotlivých prací značně kolísala — od děl, vycházejících z terénního výzkumu a představujících cenný pramen pro studium lidové slovesnosti, přes práce znehodnocené spekulativní interpretací mytologické školy až po díla upravující literárně starší autory a obsahující často pohádky a pověsti umělého původu. Z teoretického i obsahového hlediska žádná z pozdějších romantických prací nepřevýšila úroveň sbírky bratří Grimmů, představující prototyp dobové národopisné práce.

Kromě pohádek věnovali bratří Grimmové (především Jacob) pozornost i jazykovědě, filozofii a historii. Z hlediska vývoje národopisu však vrchol jejich díla představovalo formulování teoretických základů mytologické školy.

Zvykoslovní věnování pozornost německý národopis již v osvícenském éře. Po nejstarších pracích, bojících proti pověrám a některým zvykům z prakticistního hlediska, nastoupila s vlnou přeromantismu nová orientace — studium pověstí, lidových slavností, zvyků a obřadů se stalo podkladem k vyjádření svébytnosti národa.

Základy mytologické školy položil vlastně J. G. Herder hodnocením mýtů. V jeho historické koncepci mu byly výrazem „dětského věku lidstva“, byly „filozofickým pokusem lidské duše, která sní dítěte, než přocitne“. Mýty se promítaly i do národní duše a „mytologie každého národa je výrazem vlastního způsobu, jakým národ nazírá na přírodu“.⁸⁸⁾

Prvou prací specializovanou na mytologii byla kniha A. Tkaného *Mythologie der alten Teutschen und Slaven usw.* z roku 1827, která však zůstala bez větší odezvy. Teprve práce bratří Grimmů *Deutsche Mythologie* z roku 1835 otevřela novou cestu. Základem se stal názor, že původní mytologie starověku, která jediná odráží iracionálně chápanou „čistotu národní duše“, se v rudimentární podobě uchovála v rozmanitých projevech lidové slovesnosti a víry (především v některých pověrách, zvycích, ale též pověstech aj.). Tuto koncepci dali Grimmové do vlnku i plánovanému, ale neuskutečněnému dílu *Monumenta mythica Germaniae*. Vědeckou metodou národopisu se podle mytologické školy stala rekonstrukce prapůvodních mýtů do čisté a nezkraslené podoby. Na rozdíl od raných prací bratří Grimmů, v nichž se rekonstrukce pohádek prováděla srovnáním skutečných variant, převládlo nyní vočtení se do „národního ducha“ — spekulace tak byla povýšena na vědecký přístup.

V díle bratří Grimmů tato spekulativní metoda nevedla ještě — především díky jejich vysoké odborné erudici — k výrazně pochybným výsledkům. Teprve v pracích následovníků, většinou méně zdatných odborníků a někdy i diletantů, se nedostatky mytologické školy projeví v plném světle. Metoda vedla k neřeálným a zkrasleným závěrům a někdy i k naprosto nesmyslným kombinacím (např. v Norském slovníku *Etymologisch — symbolisch mythologisches Real — Wörterbuch zum Handgebrauch* z let 1842 — 1845, v pracích J. N. von Alpenburga *Mythen und Sagen Tirols* z roku 1857 a *Alpensagen* z roku 1858), hledajícím božskou podstatu a mýty ve všech projevech lidové kultury.⁸⁹⁾ Mytologická

v 50. letech se objevily i sbírky z tzv. německých jazykových ostrovů, např. J. Haltrich, „Deutsche Volksmärchen aus Siebenbürgen“.

⁸⁸⁾ Čechák, V. - Sobotta, M. - Sus, J.: op. cit., s. 192—193.

⁸⁹⁾ Kaindl, R. F.: op. cit., s. 120.

teorie byla v polovině 19. století velice oblíbená a jejímu rychlému rozšíření napomohly i široké vědecké kontakty bratří Grimmů po celé německé jazykové oblasti. Jen několik stoupců však vyniklo nad běžný průměr spekulativních prací.

K nejvýznamnějším zastáncům mytologické školy patřil W. Mannhardt, který proklamoval vědeckou výstavbu mytologie.⁹⁰⁾ Podporu svých výzkumů našel v společnosti *Gesamverein der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine*, v níž si roku 1858 určil v přednášce za cíl vydat knihu dokladů o národních tradicích (*Über das „Urkundenbuch der Volksüberlieferungen“*). W. Mannhardt rozeslal v tisících exemplářů po celé německé jazykové oblasti dotazník, v němž si zevrubně všiml nejrůznějších zvyků, spojených s hospodářským cyklem (hlavně se sklízni obilí). Na jeho podkladě přistoupil posléze k sepsání svého hlavního díla *Wald- und Feldkulte* (ve dvou dílech — 1. *Der Baumkultus der Germanen und ihrer Nachbarstämme*, 2. *Antike Wald- und Feldkulte aus nordeuropäischer Überlieferung*), vydaného v 70. letech 19. století.

Zcela vyšel z názoru bratří Grimmů na lidové zvykosloví, které považoval za „roztříštěné kaménky původní mozaiky, uchované tu a tam až do dnešních dnů“. Základním cílem práce se proto podle jeho názoru stalo zjištění původní formy, tj. rekonstrukce „světa zvyků a víry“. Nezástal však jen u starší statické představy, ale doplnil ji o evolucionistický pohled. Grimmovská východiska spojil s principem vývoje, podle něhož se na různých místech indogermánského světa dají zachytit stejné jevy, které se navzájem liší různými odchylkami, vyplývajícími z odlišné délky jejich života v tradici. Uplatnění časového hlediska jako kritéria interpretace místních rozdílů m umožnilo stanovit cíl rekonstruovat „prapůvodní árijskou mytologii“.⁹¹⁾

I přes těsný vztah mezi jazykovědou a německým romantickým národopisem stálo studium dialektu poněkud na okraji zájmu. K významnějším pracím patřil např. slovník *Die Volkssprache in Österreich, vorzüglich ob der Enns*, vydaný roku 1815 rakouským badatelem M. Höferem. I když byla také později věnována pozornost jazykové stránce života lidu, dělo se tak buď v rámci studia lidové slovesnosti či okrajově v rámci jazykovědného zájmu o němčinu jako ta-kovou; vlastní specializovaný směr národopisného studia se kolem tohoto problému v romantickém období nezformoval. Zájmovou, i když z hlediska vývoje studia lidové slovesnosti okrajovou, byla práce J. Görrese, zpracovávající typologii knížek lidového čtení.⁹²⁾

Ve středu pozornosti německého romantického národopisu stála slovesnost;

⁹⁰⁾ Beitzl, R.: Wilhelm Mannhardt und der Atlas der deutschen Volkskunde. In: Zeitschrift für Volkskunde 4, 1933, s. 70—84; Schmidt, A.: Wilhelm Mannhardts Lebenswerk. Leipzig 1932; Jungbauer, G.: op. cit., s. 126; Kaiser, K.: Lesebuch zur Geschichte, s. 38—40; Weber-Kellermann, I.: op. cit., s. 25; Weber-Kellermann, I.: Erntebrauch in der ländlichen Arbeitswelt des 19. Jhs. Auf Grund des Mannhardtmaterials von 1865. Marburg 1965.

⁹¹⁾ Weber-Kellermann, I.: op. cit., s. 27—28; von Sydow, C. W.: The Mannhardtian Theories about the Last Sheaf and the Fertility Demons from a Modern Critical Point of View. In: Selected Papers on Folklore. Copenhagen 1948, s. 89—105; sv. též Frazer, J.: Zlatá ratolest. Praha 1977.

⁹²⁾ Görres, J.: Die teutschen Volksbücher. Heidelberg 1807; sv. K. Kaiser, op. cit., s. 23—25.

lidová hmotná kultura byla v podstatě opomíjenou sférou. Zmínky popisného charakteru se objevovaly pouze v cestopisech a topografiích — autoři si někdy všimli oděvu, způsobu hospodaření a stravy, bydlení apod. (např. F. C. Weidmann, J. G. Kohl, D. H. Hoppe a F. Hornschuh, J. A. Schultes).⁹³⁾

Příspěvkem romantického malířství k dějům národopisu se stala četná vyobrazení lidových krojů. Jejich publikování vycházelo ze stejných vlasteneckých pohnutí, s jakými se jiní sběratelé věnovali lidové slovesnosti. Soubory kresb vycházely jako samostatná alba či jako příloha cestopisů. K nejvýznamnějším německým pracím se řadilo album *Deutsche Trachten* (z roku 1815 s předmlouvou E. M. Arndta), dále kniha A. Schreibera *Teutschlands Nationaltrachten, Volksfeste und charakteristische Beschäftigungen* (z roku 1825) a I. F. Lipowskeho *Zehn Hefte bairischer Nationalkostime* (z roku 1825).⁹⁴⁾ Určitým vyvrcholením byl rozsáhlý soubor *Malerisches und romantisches Deutschland* a jeho rakouská paralela *Das pittoreske Österreich oder Album der österreichischen Monarchie*.⁹⁵⁾ Většina podobných pokusů měla spíše umělecký či publicistický ráz a z hlediska hmotná kultura nebyla z teoretického hlediska považována za zajímavou (nevypovídala o národní duši jako lidová slovesnost), a stála proto mimo hlavní proud národopisného vývoje.

Perioda německého romantického národopisu nepřinesla jen teoretický a heuristický rozvoj oboru, ale také základy organizace. Důležité se stalo především postupné pronikání zájmu o lidovou kulturu do časopisů. Příspěvky obsahující národopisný materiál byly v osvícenecké době publikovány rozptýleně v nejrozličnějších tisících učencův společností, literárních spolků apod. Romantismus však již přinesl časopisy, orientující se na dějiny a kulturu určité oblasti (vymězené obvykle zemskými hranicemi). Národopisné příspěvky se začaly soustavněji objevovat např. v časopise *Carinthia* (1812—1814), nazvaného později *Kärntnerische Zeitschrift* (1815—1835),⁹⁶⁾ v časopise *Anzeiger für die Kunde der deutschen Vorzeit* (30. léta 19. stol.), *Zeitschrift für deutsches Altertum* (od roku 1841)⁹⁷⁾ aj. Pro zaměření romantického německého národopisu bylo příznačné, že prvý výrazně specializovaný časopis, založený roku 1853 J. W. Wolfem a J. Grimmem,⁹⁸⁾ nebyl orientován na celý národopis, ale jen na mytologii (*Zeitschrift für deutsche Mythologie und Sittenkunde*).

⁹³⁾ Podrobně o nich Schmidt, L.: op. cit., 1951, s. 56—71; uvádí např. Weidmann, F. C.: Darstellungen aus dem Steyermärkischen Oberlande (1834); J. G. Kohl, Hundert Tage auf Reisen im Österreichischen Kaiserstaat (1842); D. H. Hoppe - F. Hornschuh, Tagebuch einer Reise nach den Küsten des adriatischen Meeres und den Gebirgen von Krain, Kärnten, Tyrol, Salzburg, Baiern und Böhmen (1818); J. A. Schultes, Ausflüge nach dem Schneeberg in Unterösterreich (1802); týž, Reise auf den Glockner (1804); týž, Reise durch Salzburg und Berchtesgaden (1804).

⁹⁴⁾ Haberlandt, A.: op. cit., 1935, s. 52.

⁹⁵⁾ Schmidt, L.: op. cit., 1951, s. 87.

⁹⁶⁾ Tamtéž, s. 84.

⁹⁷⁾ Kaindl, R. F.: op. cit., s. 29.

⁹⁸⁾ Tamtéž, s. 29; Meier, J.: Wege und Ziele, s. 16 aj.

Nástup evolucionismu a psychologické škola v německém a rakouském národopisu ve 2. polovině 19. století (1850—1890)

Od poloviny 19. století sílily hlasy volající po sjednocení Německa. Centralizovaný stát by nejlépe odpovídal zájmům buržoazie, která potřebovala nejen jednotný vnitřní trh, ale také státní záštitu při pronikání na zahraniční trhy. V tomto procesu nakonec v 70. letech 19. století zvítězila koncepce pruského kancléře Bismarcka, která ovšem nepředstavovala faktické sjednocení Německa, ač tak bylo proklamováno, ale jeho ovládnutí Pruskem. Na toto řešení přistoupila i německá buržoazie, neboť za cenu politických ústupků dosáhla naplnění svých hospodářských požadavků.

Nové Německé císařství mělo hned ve svém zrodu rozporný charakter. Pozitivní význam vzniku jednotného státu byl zastíněn formou, již k němu došlo. Dynastická cesta „shora“ pod vedením byrokratického a militaristického Pruska neumožňovala dokončení buržoazní revoluce. Národ a lid byly vyloučeny z utváření politiky; buržoazie, státem v zahraničním podnikání všestranně podporovaná a doma zajištěná proti vzrůstajícímu se dělnickému hnutí, svolila, aby se rozhodující politickou silou stal místo říšského sněmu císař a pruská vojenská a agrární šlechta. Nejnepříznivějším rysem tohoto vývoje bylo posílení militarismu.

Vývoj v Rakousku probíhal v těsné spojitosti s formováním Německého císařství. Po rakouské porážce v prusko-rakouské válce roku 1866 bylo jasné, že se rakouské plány na hegemonii ve střední Evropě definitivně zhroutily. Postupně docházelo ke stále těsnějšímu sblížení obou států, které vyvrcholilo uzavřením spojenectví.

Vnitropolitický vývoj byl poznamenán rostoucí hospodářskou mocí rakouské buržoazie, již ovšem neodpovídala struktura byrokratické správy. Porážka ve válce roku 1866 přinesla zásadní změnu v podobě státního Rakousko-Uherského vyrovnání. Vytvoření dualismu ještě posílilo národnostně nepřiznivý vývoj monarchie ve vztahu k nejpochetnější složce — slovanskému obyvatelstvu.

Sblížení s Německem, provázené militarizací, snaha udržet hegemonii německy mluvícího rakouského obyvatelstva nad Slovaný a uchování zaostalého systému panovnické moci vedlo ve druhé polovině 19. století k projevům podobných negativních tendencí, jaké existovaly i v Německu.

Vnitropolitické změny v obou zemích pochopitelně poznamenaly i vývoj společenských věd, jejichž orientace plně odražela rozpory své doby. V rámci ospravedlnění násilného sjednocení a expanzivního militarismu vznikla iracionální víra v sílu velké osobnosti a svobodnou vůli v dějinách.⁹⁹⁾ Namísto romantické koncepce „národního ducha“ se stále výrazněji prosazovala filozofie dějím hrdinů. Odradem této tendence se stala duchovně (W. Dilthey).¹⁰⁰⁾ aplikující psychologické pojmy jako jediné vysvětlující principy společenského vývoje. Objektivní výzkum se často přenášel do polohy „pochopení“, iracionálního věření se do duchovního života zkoumané doby.¹⁰¹⁾ Zároveň se stále výrazněji

⁹⁹⁾ Holzbachová, I.: Člověk a dějiny, Brno 1981, s. 16.

¹⁰⁰⁾ Současná buržoazní filozofie, Praha 1978, s. 103 ad.

¹⁰¹⁾ Na tento princip navázala ve 20. století buržoazní hermeneutika, sv. Černý, J.:

uplatňovala idealizace vlastního národa (především poukazy na jeho výjimečnost a velikost), v níž se ve srovnání s romantickým obdobím prosazovaly kvalitativně nové rysy, vycházející z ideologické potřeby zdůvodnit expanzivní politiku.

Výrazný vliv na studium národů mělo rozsáhlé dílo o kulturních dějinách *Allgemeine Culturgeschichte der Menschheit*, vydané v letech 1843—1853 G. Klemmem. V něm se objevilo dělení na národy „aktivní“ (vzdělané) a „pasivní“, jež odpovídalo rozlišení na „kulturní národy“ (které zkoumá národopis) a „přírodních národů“ (jimiž se zabývá etnografie).¹⁰² Tato koncepce se ve druhé polovině 19. století uplatnila nejvýrazněji v etnografických geografických orientovaných pracích A. Bastiana a F. Ratzela.

V důsledku boje proti požadavkům vzrůstajícího se dělnického hnutí se ve společenském výzkumu obracela pozornost stále intenzivněji na venkovské vrstvy. V nich se hledal (v duchu názorů předchozích period) „konzervativní, stálý základ německého národa“.

Stranou společenského vývoje a vlivu duchovně nezástal ani německý a ruský národopis; naopak právě v tomto období se velice aktivně zařadil do proudu společenských věd, sloužících v té či oné míře soudobým společenským a politickým cílům.

V polovině 19. století, na přechodu mezi romantismem a novou periodou národopisu, se zformoval historický a jazykovědný směr, navazující především na mytologickou školu. Pro svou těsnou vazbu na grimmovské pojetí se někdy v literatuře řadil ještě k období romantismu; z hlediska celkového vyznění v dalších letech by však nebylo toto hodnocení přesné, protože šlo o směry, budující na starých základech orientaci novou, odpovídající již spíše vědeckým trendům druhé poloviny 19. století.

Grimmovské myšlenky a romantický obdiv ke středověku kulminovaly v zájmu o minulost, soustředěnou především na starověk. Za starověk se obvykle považovalo nejasně vymezené období „pradávného počátku národa“. Důraz kladený na „staroněmecký“ způsob života přispíval v německém národopisu k vytváření historizující fikce. Z historického zájmu se vyvinula dokonce vlastní disciplína, „věda o domácím starověku“ (*vaterländische Altertumskunde*), která se stala ve třetí čtvrtině 19. století velice módní. Vedla k založení četných spolků (sdružujících nejen vědce, ale i široký okruh vlastenců a zájemců o minulost), z nichž některé se později změnily v národopisné. Významné pro národopis bylo, že již od svého počátku se zájem o „staroněmecký“ způsob života soustřeďoval i na lidovou kulturu.

Za nejvýznamnější organizační středisko tohoto proudu je možno považovat spolek *Gesamterem der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine*, založený H. von Aufsessem a K. Müllenhoffem v Norimberku. Činnost spolku se nesoustřeďovala jen na podporu výzkumu (např. W. Mannhardta) a organizování přednášek, ale také na nový směr činnosti — na muzejní práci. Pod patronací spolku bylo roku 1852 založeno v Norimberku muzeum (*Germanisches National-*

Soudobá buržoazní hermeneutika a metodologické problémy historickospolečenských věd. In: *Filozofický časopis* 26, 1978, s. 851—863.

¹⁰² P e t r á ň, J. a kol.: *Dějiny hmotné kultury I/1*. Praha 1985, s. 27.

museum), vedené H. von Aufsessem. Nemělo již povahu starých kabinetů kuriozit, charakteristických pro šlechtické prostředí předchozího období, ale základním posláním bylo reprezentovat národ a dokumentovat jeho minulost. Norimberské muzeum kladlo hlavní důraz na období středověku a zvláště pe-riodu, kdy v Norimberku žil a tvořil A. Dürer. Tento obraz převzala pak měšťácká společnost 19. století jako vůdčí představu o německé minulosti.¹⁰³ Poměrně záhy se však i ve sbírkách norimberského muzea objevily předměty ze stěry lidové kultury.

Spojení historické metody s národopisnou prací přinášelo při studiu lidové hmotné kultury nové podněty (např. studie G. Ch. F. Lische o Mecklenbursku, K. Müllenhoffa).¹⁰⁴ Zvláště významné bylo z tohoto hlediska dílo G. Landaua, historika a archiváře, který sestavil roku 1857 plán pro sepsání zevrubné historicky pojeté topografie Německa, věnované životu lidu jako „živému prameni, z něhož je možno načerpat znalosti o nejstarším stavu národa“. Podrobně se zabýval lidovým domem a na základě srovnání dospěl k závěru, že existuje vztah mezi hranicemi dialektů a typy venkovských domů (jímž předznamenal pozdější koncepci, označenou jako *Kulturraumforschung*). Tuto shodu interpretoval jako pozůstatek původního rozmístění germánských kmenů.¹⁰⁵ Stal se rovněž autorem první schématické mapy typů lidového domu na německém území.

Na podněty této práce (především na poli výzkumu lidového domu a jeho zařízení) navázali další autoři (nejvýznamnější prací byla kniha A. Meitzena *Das deutsche Haus in seinen volkstümlichen Formen* z roku 1882).¹⁰⁶

V historicky orientovaném národopisu v Rakousku převládala tradice zemských topografií. Tento trend podporovalo i působení státní statistické kanceláře („k.k. statistisches Bureau“), v jejímž čele stál K. von Czoernig; jeho práce *Ethnographie der österreichischen Monarchie* z roku 1857 představovala odklon od starších statistických děl. Nekladla si již za cíl popis země, ale shromáždění údajů o národech. Velkou pozornost autor věnoval především jazykovým hranicím.¹⁰⁷

Historicko-topografický směr reprezentovalo i vydání mnohosvazkového díla *Die Völker Österreich-Ungarns* v 80. letech 19. století, na jehož přípravě se podíleli především středoškolská profesori.¹⁰⁸ K. Schober, autor svazku *Die Deut-*

¹⁰³ D e n e k e, B.: *Volkskunst. Führer durch die volkskundlichen Sammlungen. München 1979*, s. 4—6, kde je stručný nástin vývoje národopisných sbírek muzea. Srv. též W e b e r - K e l l e r m a n n, I.: op. cit., 1969, s. 23—24.

¹⁰⁴ W e b e r - K e l l e r m a n n, I.: op. cit., 1969, s. 24.

¹⁰⁵ W i e g e l m a n n, G. - Z e n d e r, M. - H e i l f u r t h, G.: op. cit., s. 21; W e b e r - K e l l e r m a n n, I.: op. cit., 1969, s. 24.

¹⁰⁶ M e i t z e n, A.: *Das deutsche Haus in seinen volkstümlichen Formen*. Berlin 1882.

¹⁰⁷ S c h m i d t, L.: op. cit., 1951, s. 102.

¹⁰⁸ *Die Völker Österreich-Ungarns. Ethnographische und kulturhistorische Schilderungen. Wien und Teschen 1881—1885. Jednotlivé díly — 1: S c h o b e r, K.: Die Deutschen in Nieder- und Oberösterreich, Salzburg, Steiermark, Kärnten und Krain; 2: B e n d e l, J.: Die Deutschen in Böhmen, Mähren und Schlesien; 3: S c h w i c k e r, J. H.: Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen; 4: E g g e r, J.: Die Tiroler; 5: H u n f a l v y, P.: Die Magyaren; 6: S l a v i c i, J.: Die Rumänen in Ungarn und Siebenbürgen und der Bukovina; 7: W o l f, G.: Die Juden; 8: V l a c h, J.: Die Tschecho-Slaven; 9: S z u j s k i, J.: Die Polen und Ruthenen in Galizien; 10/1: S u m a n, J.: Die Slovenen; 10/2: S t a r é, J.: Die Kroaten im König-*

schen in Nieder- und Oberösterreich, Salzburg, Steiermark, Kärnten und Krain, však věnoval pozornost nejen minulosti, ale popisoval též „lidový život v současnosti“.

Vyřešením historicko-topografické práce rakouského národopisu bylo nejsporné vydání rozsáhlého mnohovazkového díla *Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild*, jemuž poskytl záštitu sám korunní princ Rudolf. K sepsání díla byli přizváni nejlepší rakouští národopisci (L. von Hörmann, J. Krainz, A. Schlossar, R. Waizer, F. Franziszi, R. Weißenhofer, S. Mayr aj.).¹⁰⁹

Do sféry tohoto zájmu rovněž patřilo působení spolku *Anthropologische Gesellschaft*, vzniklého roku 1870 ve Vídni. Někteří jeho členové (A. von Hohenbruck, K. J. Schröer aj.) se věnovali venkovskému obydlí a jeho vybavení v souvislosti s vídeňskou světovou výstavou v roce 1873, kde byly vystaveny modely venkovských domů.¹¹⁰

Vliv na studium lidové hmotné kultury měl i norimberský spolek *Gesamverein der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine*, berlínský *Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*, kulturně orientovaný *Verein für deutsche Kulturgeschichte* a řada dalších. Výzkumu lidové hmotné kultury se dotýkal také dotazník k německému jazykovému atlasu (*Umfragen des deutschen Sprachatlases*) z let 1879—1887, který obsahoval i otázky ke studiu lidových krojů.

O zpětném působení historické metody studia lidové hmotné kultury na výzkum slovesnosti svědčila práce K. Weinholda, který srovnával historické vztahy jihoněmeckých a slezských vánočních písní a her.¹¹¹

Na mytologickou školu navazovala ve druhé polovině 19. století řada nevýznamných epigonů (v Rakousku např. J. V. von Alpenburg, J. F. Vonbun),¹¹² na základě jazykovědného studia se však současně prosazovala nová orientace. Díla srovnávající jazyk a sledující původ indogermánských národů se objevila již na konci 18. a na počátku 19. století (J. Ch. Adelung, F. von Schlegel, později F. Bopp a W. Schwartz).¹¹³ Na ně v polovině 19. století navázal A. Kuhn. V práci *Märkische Sagen und Märchen nebst einem Anhang von Gebrüchen und Aberglauben* z roku 1843 sledoval ještě v duchu grimmovských teorií některé obecné jevy germánské mytologie, především ségy. Později se orientoval na výklad vzniku mýtů — této otázce věnoval roku 1859 své nejvýznamnější dílo

reiche Kroatien und Slavonien; 11: von Stefanovič Vihovskij, T.: Die Serben im südlichen Ungarn, in Dalmatien, Bosnien und in der Herzegowina. Mit einem Anhang: Die südtungarischen Bulgaren von J. Czirbusz; 12: Schwicker, J. H.: Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen.

¹⁰⁹) Schmidt, L.: op. cit., s. 109—111.

¹¹⁰) Tamtéž, s. 112.

¹¹¹) Tamtéž, s. 97—98.

¹¹²) Např. von Alpenburg, J. N.: Mythen und Sagen Tirols (1857); t ý ž, *Alpensagen* (1858); Vonbun, J. F.: *Volksagen aus Tirol* aj.

¹¹³) Srv. Haberlandt, A. op. cit., s. 60—63; Jungbauer, G.: op. cit., s. 124—125; Adelung, J. Ch.: *Über die Geschichte der deutschen Sprache*. Leipzig 1781; t ý ž, *Allgemeine Sprachenkunde*. 1808—1819; von Schlegel, F.: *Sprache und Weisheit der Indier*. 1808; Schwartz, W.: *Der heutige Volksglaube und das alte Heidentum mit Bezug auf Norddeutschland*. Berlin 1849; Weber-Kellermann, I.: op. cit., 1969, s. 37.

Die Herabkunft des Feuers und Göttertrankes. Beitrag zur vergleichenden Mythologie der Indogermanen. Na základě srovnávacího stud a dospěl k názoru, že všechny mýty ve své podstatě vycházely z původního pozorování přírodních jevů a nebeských úkazů.¹¹⁴ Touto teorií do jisté míry reagoval na Feuerbachovu tezi o vzniku náboženství na základě strachu člověka z neznámých sil přírody. Svou myšlenku rozvedl A. Kuhn v duchu evolucionismu dále — říkal, že u různých národů je možno se setkat nezávisle s podobnými mýty právě proto, že vycházejí ze sledování stejných přírodních úkazů. I když na toto evolucionistické hledisko (podobné se v téže době uplatňovalo i v práci W. Mannhardta) další mytologicky orientované práce nanavázaly, znamenalo přesto důležitý krok k prosazení vývojového historického pohledu do studia německého národopisu.

Jinou cestou se dal při interpretaci existence podobných jevů u různých národů jazykovědec (sanskrtista) T. Benfay. Jazykovědnou srovnávací metodu aplikoval na rozbor pohádek a dospěl k závěru, že všechny evropské pohádky vznikly na indickém území, odkud se potom rozšířily spolu s indogermánskými národy po celém světě. V Evropě se proto dají tyto pohádky zachytit podle jeho závěrů až od 10. století. Migrační teorii razil již v úvodu sbírky přeložených indických pohádek *Pantschatantra. Fünf Bücher indischer Fabeln, Märchen und Erzählungen* z roku 1859, a později i v práci *Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalistischen Philologie in Deutschland* z roku 1869.¹¹⁵

I když Benfayovo dílo obsahovalo při výkladu vývoje pohádek řadu nepřesností, znamenalo přesto přínos, protože pomáhalo překonat statickou metodu grimmovské mytologické školy. Migrační teorie, založená na koncepci difusionismu, představovala ve své době protipól k evoluční teorii. Z pozice difusionismu byla také proti evolucionismu jako obecné koncepci vývoje vznášena ostrá kritika. Přes negativní aplikaci migrační teorie měla její metoda také pozitivní rysy — přispěla k vytvoření historicko-geografické školy a zasadila se o vznik mezinárodního srovnávacího výzkumu (na Benfaye bezprostředně navazovala finská folklorní škola).

Z geografické srovnávací metody migrační školy vycházela i známá práce V. Hehna *Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergang von Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa*, která se od roku 1870 dočkala řady vydání. Autor v ní na podkladě studia zemědělství dokazoval spojitost mezi evropskou a asijskou („indoaarijskou“) kulturou. K pracím mytologicky orientované migrační školy se řadili i někteří pozdější autoři, sledující mytologii a zvykosloví (např. E. H. Meyer, L. von Schroeder, M. Winternitz), jejichž díla však obvykle nepřekračovala dobový průměr.¹¹⁶ Významného stoupence a obhájece našla na konci 19. století migrační teorie v lipské geografické škole, reprezentované především F. Ratzelem. Vystupoval z pozice difusionismu proti evolucionistickým směrům a svou činností výrazně ovlivnil geografickou orientaci německého národopisu ve 20. století.

¹¹⁴) Haberlandt, A.: op. cit., 1935, s. 63; Jungbauer, G.: op. cit., s. 124—126;

A. Kuhn psal většinou své mytologicky orientované práce s W. Schwartzem.

¹¹⁵) Weber-Kellermann, I.: op. cit., 1969, s. 37.

¹¹⁶) Haberlandt, A.: op. cit., 1935, s. 64.

Do jisté míry výjimečně postavení mělo v té době dílo mnichovského univerzitního profesora W. H. Riehla, označovaného v některých historiografických přehledech za zakladatele německého vědeckého národopisu. Protože nevycházel z žádného dobového teoretického proudu, ale hledal vlastní cestu, nenalezlo jeho dílo zpočátku širší ohlas. Teprve na konci 19. století byl „objeven“ K. Weimholdem.¹¹⁷⁾

Riehlovo kulturně historické i národopisné dílo bylo nesmírně široké. Velký důraz autor věděl kládl na společenské uplatnění a politický význam oboru, jež charakterizoval jako pomocnou disciplínu státovědy. Právě zde se poprvé objevil požadavek vědomé politizace národopisu.

Za nejvýznamnější práci W. H. Riehla se v historiografii německého národopisu označuje univerzitní přednáška z roku 1858 *Die Volkskunde als Wissenschaft*, v níž byl shrnut program nové vědy,¹¹⁸⁾ rozpracovaný pak podrobněji roku 1861 v knize *Die deutsche Arbeit*. Podle tohoto programu měl být národopis základnou ke zprostředkování poznatků nejrůznějších příbuzných oborů. Měl se stát „duchovním domovem“ — tedy výchozí ideovou základnou ke sjednocení národně orientovaného společenského výzkumu. Velký důraz položil W. H. Riehl na výlučně domácí orientaci. Především jeho pracemi se vyhranil německý národopis jako věda pouze o vlastním národu. Činnost měla být podle tohoto programu směřována k jedinému cíli — k posílení národa prostřednictvím „národního sebezpoznání“ — určením specifických psychologických rysů. Shrnutím myšlenek Riehlovy přednášky se stala teze, že národopis není jako věda myslitelný, pokud se nebude v národním duchu snažit o sjednocení roztržštěných výzkumů. Služba národu tak byla povýšena na podstatu vědecké práce.

Představy o společnosti rozvinul W. H. Riehl především ve dvou základních dílech — v práci *Die Pfälzer. Ein rheinisches Volksbild* z roku 1857 a ve čtyřsvazkovém díle *Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Socialpolitik (1: Land und Leute, 2: Die bürgerliche Gesellschaft, 3: Die Familie, 4: Wanderbuch)* z roku 1869. Riehl nepřijal (stejně jako většina tehdejších německých národopisců) sociologické závěry francouzské školy a rozvinul vlastní idealizující obraz společnosti. Za její základní stavební články považoval aristokracii a rolnictvo. V úvodu ke svazku *Die bürgerliche Gesellschaft* vyjádřil tezi o neměnnosti rolnictva, která se později stala v německém nacionalistickém národopisu téměř evangeliem — „v německém národu spočívá nepřekonatelná konzervativní síla, pevně a všechny změny přetrvávající jádro — a to jsou naši rolníci“. Především oni reprezentovali „budoucnost národa“, sílu neustále oživující národ. Tímto tvrzením se postupně dotvářel fiktivní obraz „pravého německého rolníka“ (načrtnutý již v polovině 18. století J. Möserem), charakterizovaného jako neměnný historický typ, vyplývající z podstaty německého národa.

¹¹⁷⁾ von Geramb, V.: op. cit., 1924, s. 324—325; t ý ž, Wilhelm Heinrich Riehl. Leben und Werk. Salzburg 1954; G ä d e k e, H.: Wilhelm Heinrich Riehls Gedanken über Volk und Staat. Berlin 1937; V o i g t, G.: Zur weltanschaulichen Entwicklung Wilhelm Heinrich Riehls. In: Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 4, 1958, s. 288—300.

¹¹⁸⁾ Riehl, W. H.: Die Volkskunde als Wissenschaft. In: Kulturstudien aus drei Jahrhunderten. Stuttgart 1859, s. 205—229; ed. např. L u t z, G.: op. cit., 1958, s. 23—36.

Riehlova interpretace rolnictva jako společenského typu nezůstala bez následovníků. V reakční podobě, orientované proti venkovskému a městskému proletariátu, představovala jedno z východisek národopisu v období fašismu. Analýza „rolnictva“ jako zvláštní sociální skupiny, částečně oprostěná od nacionalistického pohledu, se objevuje stále v sociologických a rovněž novějších skandinávských etnografických pracích.¹¹⁹⁾

O tom, že Riehlovo dílo plně zapadalo do politicko-spoolečenského kontextu vývoje německé společnosti, svědčila i polemika proti demokracii v knize *Die Familie*. Sociální nerovnost se v ní charakterizovala jako „přirozený zákon“ (na tuto tezi navázaly německé národopisné proudy ve 20. století — srv. polemiku mezi E. Hoffmannem-Krayerem a A. Strackem). Za základní stavební jednotku vesnické společnosti nepovažoval W. H. Riehl rodinu v užším smyslu, ale celou domácnost hospodáře (včetně čeledínů, podruhu aj.) s jejími „příroze-
nými“ patriarchálními vztahy.¹²⁰⁾

W. H. Riehl stavěl mezi cíle národopisu sociálně-psychologický přístup (v předmluvě ke knize *Die Pfälzer* hovořil o „psychologické charakteristice německé národní skupiny“), v němž ztotožňoval vědomé lid (*Volk*) s národem (*Nation*). Rozsáhlý výzkum, vycházející nejen z národopisného, ale též historického, kulturněhistorického a statistického materiálu sloužil nacionalistickým závěrům a reakční koncepci společnosti. Nejen pro svou formu (knihy byly napsány čtivým jazykem s řadou zajímavých vsuvek a postřehů), ale především pro nacionalistický obsah došlo v první polovině 20. století Riehlovo dílo takového uznání.

I když bylo toto dílo ve své době do jisté míry výjimečné, nebylo ojedinelé; blížko programově nacionalistickému směru stáli i další autoři, i když jejich význam byl podstatně menší. Práce těchto autorů se neopíraly o tak širokou heuristickou základnu a měly spíše povahu politické publicistiky, vycházející z národopisného materiálu. Ke stoupencům tohoto směru patřil rakouský novinář E. Duller, který byl nucen pro své názory v revolučním roce 1848 opustit Rakousko. Ve svých pracích (*Die malerischen und romanischen Donauländer* z roku 1844 a *Das deutsche Volk in seinen Mundarten, Sitten, Gebräuchen, Festen und Trachten* z let 1845—1847) důsledně hájil koncepci jednotného velkoněmeckého národa.¹²¹⁾

Srovnávací jazykověda a historický přístup se v německém národopisu výrazně podílely na vzniku teorie o „národní psychologii“ (*Völkerpsychologie*), která podstatným způsobem ovlivnila vývoj oboru v poslední čtvrtině 19. století. Zakladateli teorie se stali M. Lazarus a H. Steinthal. Program „nové vědy o národní psychologii“ uveřejnili nejprve roku 1852 v časopisu *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* a znovu roku 1860 v prvním ročníku časopisu *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, který vydávali.¹²²⁾

¹¹⁹⁾ Wolf, E.: Peasants. New York 1966; Dalton, G.: Peasantries in Anthropology and History. In: Current Anthropology 13, 1972, s. 385—407; L ö f f e r n, O.: Peasant Ecotypes. Problems in the Comparative Study of Ecological Adaptation. In: Ethnologia Scandinavica, 1976, s. 100—115.

¹²⁰⁾ Např. v práci „Land und Leute“ z roku 1853 — srv. K a i s e r, K.: op. cit., s. 34—36; W e b e r - K e i l e r m a n n, I.: op. cit., 1969, s. 32—33 a řada dalších historiografických prací.

¹²¹⁾ Schmidt, E.: op. cit., 1951, s. 96.

¹²²⁾ Spamer, A.: Wesen, Wege und Ziele der Volkskunde. Leipzig 1928, s. 26; W i e g e l -

Pojem „národní psychologie“ se objevil již u K. W. von Humboldta, editorem jehož díla byl H. Steinthal. Odtud s M. Lazarusem převzali tezi o „duchovních vlastnostech lidstva“, již v programu rozpracovali jako „soubor elementů a zákonitostí národního duchovního života“. Vyjádřením těchto elementů byla podle nich především řeč, ale též mýty, náboženství, zvyky, právo a další jevy.¹²³

Z odlišností základních elementů vycházel úkol „národní psychologie“ stanovit rozdíly v povaze národů. Tuto povahu neurčovaly ani tak objektivní podmínky (mezi něž se počítal původ, jazyk apod.), ale především subjektivní faktory a společné povědomí. Na základě tohoto předpokladu M. Lazarus a H. Steinthal rozlišovali na jedné straně rasu a rod, jež bylo jako objektivní možno stanovit přírodovědecky, a na druhé straně národ, subjektivně vyjádřený sebeuvědoměním svých členů. Protože příslušníci národa existovali v určitých sociálních vztazích, vytvářel se „národní duch“ jako společenský produkt lidské společnosti. Ve srovnání s nejasně formulovanou romantickou koncepcí „národního ducha“ (*Volkgeist*) představovala psychologická orientace aplikací evolučních myšlenek kvalitativně nový přístup. Základní otázkou nové vědy se tedy měl stát problém, co lze chápat pod pojmy „národ“ a jeho „psychologická podstata“ (*Psyche*).¹²⁴

I když původní program požadoval široké srovnání evropských národů a mimoevropských národností, stala se později i tato koncepce teoretickou platformou pro shrnutí diskusí o svébytnosti staroněmeckého národního způsobu života.

Na programovou práci M. Lazaruse a H. Steinthala navázal významný etnolog, brémský lékař A. Bastian, který ji rozvinul v duchu svého přírodovědeckého nazírání na společenskou problematiku. Především jeho zásluhou se v ní plně uplatnilo historicko-vývojové kritérium. Na svých četných cestách mezi mimoevropskými národy a národnostmi nasbíral bohatý materiál,¹²⁵ který se pokusil teoreticky shrnout a interpretovat v práci *Der Volkerglaube im Aufbau einer Wissenschaft vom Menschen* z roku 1881 a *Ethnische Elementargedanken in der Lehre vom Menschen* z roku 1896. I když měly obě knihy charakter především etnologický, poznamenaly teoretickými východiskými i německý národopis.

A. Bastian vyšel z teze o fyziologické jednotě lidského rodu a z ní vyplývající původní psychické jednoty. Tuto jednotu vyjadřovaly „všobecně platné psychické praelementy“, tzv. elementární ideje (původně *Volkergedanken*, později *Elementargedanken*),¹²⁶ společné v minulosti všem národům. Elementární ideje

A. Bastian považoval za určitý stavební materiál (analogicky s buňkami v těle živého organismu), tvořící základ každého národa a národnosti. V dalším vývoji se jako nadstavba u rozličných národů připojovaly k těmto elementárním idejím další rozmanité prvky, vytvářející vnější jevovou odlišnost etnických skupin.

Na základě existence elementárních idejí postuloval A. Bastian (analogicky s teorií růstu rostlinných struktur) tři základní úkoly etnografie: 1. určení základního zákona rozvoje národů, 2. určení vnějších vlivů prostrředí na tento rozvoj, 3. určení výměn a duchovních vlivů mezi dvěma příbuznými národy.¹²⁷ Z předpokladu existence elementárních idejí odvodil A. Bastian evolucionistický závěr, objasňující vznik podobných jevů u národů značně časově i prostorově vzdálených. Východzí psychická jednotu lidstva ovlivňovala podle této koncepce nezávislý vznik jednoduchých jevů kultury, spojených obvykle s počátky národního života, kam řadil A. Bastian i lidovou slovesnost. Přijetí evoluční teorie znamenalo na konci 19. století jeden z nejvýznamnějších pokroků německého národopisu.¹²⁸

Bastianovo evolucionistické učení nalezlo ohlas především u R. Andreeho,¹²⁹ který se podrobně zabýval lidovou vírou a pověrami. Plně přejal učení o základní jednotě lidského bytí a z něho vycházející stejnorodosti projevů lidové kultury. Prostým morfologickým srovnáním jednotlivých fenoménů (bez ohledu na sociální a další aspekty jejich existence) docházel pak k závěru o jejich vzájemných vztazích. Z původní metody „srovnání národů“ přešel tak ke „srovnávání motivů“, které bylo sice na pohled svůdné, ve skutečnosti však přinášelo značné zkreslené výsledky.¹³⁰ Vliv této metody na německý národopis byl nesmírný — přijata byla především později v nacionalistickém období, kdy hledání symbolů sloužilo k „důkazu německého základu světové kultury“.¹³¹

Základním dílem, v němž R. Andree tento metodický přístup aplikoval, byla práce *Ethnographische Parallelen und Vergleiche* z roku 1878.

Proti Andreeho a především Bastianovým evolucionistickým závěrům o paralelním vzniku stejných jevů v různých částech světa vystoupila v té době Lipská geografická škola, která byla zastánce difusionismu, zvláště její čelný představitel F. Ratzel.¹³²

O určitý teoretický kompromis mezi oběma směry se pokusil W. Wundt, především v práci *Elemente der Völkerpsychologie. Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit* z roku 1912, v níž připouštěl kromě autochtonního vzniku možnost stěhování určitých prvků kultury.¹³³

¹²⁷ Weber-Kellermann, I.: op. cit., 1969, s. 144; Hultkrantz, A.: op. cit., s. 99—100.

¹²⁸ Hultkrantz, A.: op. cit., s. 118—119; Holzbachová, I.: op. cit., s. 15 ad. ¹²⁹ Andree, R.: *Ethnographische Parallelen und Vergleiche*, 1878; týž, *Braunschweiger Volkskunde*, Braunschweig 1896 aj. — srv. Weber-Kellermann, I.: op. cit., 1969, s. 43.

¹³⁰ Na tomto principu byla založena i práce „Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens“, I—10, 1927—1942 (ed. E. Hoffmann-Krayer a H. Bächtold-Säubli).

¹³¹ Bausinger, H.: *Volksideologie und Volksforschung. Zur nationalsozialistischen Volkskunde*, In: *Zeitschrift für Volkskunde* 61, 1965, s. 192.

¹³² Ratzel, F.: *Völkerkunde* I—3, Leipzig 1885—1888.

¹³³ Weber-Kellermann, I.: op. cit., 1969, s. 46; tuto myšlenku pak rozvinul v roz-

mann, G.-Zender, M.-Heilfurth, G.: op. cit., s. 25; Weber-Kellermann, I.: op. cit., 1969, s. 37—38.

¹²³ Lazarus, M.-Steinthal, H.: *Einleitende Gedanken über Völkerpsychologie, als Einladung zu einer Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*. In: *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* 1, 1860, s. 7 ad.; Weber-Kellermann, I.: op. cit., 1969, s. 37—38; Lutz, G.: op. cit., 1958 s. 107.

¹²⁴ Weber-Kellermann, I.: op. cit., 1969, s. 39.

¹²⁵ Např. práce *Der Mensch in der Geschichte* (1860); *Die Völker des östlichen Asien* 6 sv. (1866—1871); *Ethnologische Forschungen* (1871—1873); *Die Kulturländer des alten Amerika* (1878—1879); *Der Buddhismus in seiner Psychologie* (1881) — srv. *Encyclopaedia Britannica* 3, 1969, s. 263.

¹²⁶ Bastian, A.: *Allgemeine Grundzüge der Ethnologie. Prolegomena zur Begründung einer Naturwissenschaftlichen Psychologie auf dem Material des Völkergedankens*, Berlin 1884; týž, *Ethnische Elementargedanken in der Lehre vom Menschen* I—2, Berlin 1896.

Zatímco ve starších psychologicky orientovaných pracích ustupovala individualita člověka v podstatě do pozadí a jevy se stávaly „věcmi o sobě“, postavil W. Wundt otázku komplexněji. Říkal, že „duše“ jako objekt psychologického výzkumu není žádná samostatná bytí, které by leželo vně psychologického podstaty člověka, ale je jeho podstatou samotnou — je souhrnem všech vnitřních prožitků. Mezi těmito prožitky se nacházejí ovšem i takové, které jsou společné velkému počtu jedinců a které jsou podmínkou existence společnosti (jazyk, mytologické představy, zvyky). Nelze proto přehlédnout, uvádí W. Wundt, že právě této „národní duši“ můžeme sice přikládat méně reálnosti než vlastním zážitkům, představám a citům, tedy skutečné „individuální duši“, přesto právě tato méně reálná „národní duše“ tvoří předmět psychologického výzkumu národopisu.¹³⁴ Začlenění „národní duše“ do souboru prožitků jedince mělo do jisté míry seřízt zdánlivé odtržení existence předmětů (ovlivněných elementárními idejemi) od člověka. Z této úvahy vycházeli pak i další autoři (např. V. von Gieramb, J. Sahr, O. Wasser).¹³⁵ Navázala na ně i evropská etnologie (L. Lévy-Bruhl, W. Hellpach aj.),¹³⁶ orientující se především na sociologické a kulturně antropologické metody.

Německý a rakouský pozitivistický národopis; diskuse o podstatě lidové tvorby (1890—1933)

Konec 19. století se vyznačoval nástupem nové etapy kapitalismu — imperialismem, provázeným řadou negativních jevů. V hospodářské sféře to byla v prvé řadě monopolizace a centralizace výroby. Periodické kapitalistické krize a úsilí kapitalistů o co nejvyšší zisky vedly ke zhoršování životních podmínek pracujících. Odrazem se stalo zesílení třídního boje, vrcholícího založením dělnických politických stran, které nabývaly rychlé na vlivu.

Vnitropolitickým odrazem tohoto vývoje se stalo posilování represivního státní byrokratického aparátu, orientovaného v prvé řadě proti vlastním dělnické třídě. Takový vývoj nahraoval všem silám, které bránily demokratizaci země. Kapitalističtí podnikatelé se právě pod dojmem „dělnického nebezpečí“ vzdávali boje za další prohlubování buržoazně-demokratického charakteru státu a i přes formální plamenné projevy v parlamentu fakticky podporovali stávající reakční vládní režim.

V zahraniční politice agresivní imperialistická orientace převládla. Německá i rakouská vláda všemožně podporovala při pronikání na světové trhy vlastní kapitalistické podnikatele, snažila se dosáhnout podílu i na koloniálním dělení světa. Územní zájem rakouské i německé politiky se upíral v prvé řadě do jihovýchodní Evropy — na Balkán. V té době došlo také v důsledku společných

sáhlé práci W u n d t, W.: Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitten 1—10. Stuttgart-Leipzig 1900—1920.

¹³⁴) W u n d t, W.: Über Ziele und Wege der Völkerpsychologie. In: Psychologischen Studien 4, 1888, s. 27; srv. též rozbor o „národní duši“ v o n G e r a m b, V.: op. cit., 1924, s. 117.

¹³⁵) v o n G e r a m b, V.: op. cit., 1924, s. 118.

¹³⁶) W e b e r - K e l l e r m a n n, I.: op. cit., 1969, s. 42.

zájmů k těsnému sblížení Německa a Rakouska v pevný spojenecký blok. Toto spojení vyvrcholilo nakonec ve společném válečném dobrodružství. Po porážce obou zemí v 1. světové válce následovaly těžké finanční postihy i územní ztráty, které na čas ochromily domácí ekonomiku. Přes koncepci demokratizace obou zemí se záhy začaly objevovat revanšistické hlasy, provázené vzestupem nacionalismu, šovinismu a militarismu.

Těsná vazba společenských věd na vývoj v Německu a Rakousku se dále prohlubovala; ve stále větší míře se prosazovala politizace vědy. V jejím důsledku dále sílily idealistické proudy německé duchovně, nacionalistická orientace studia a jako nový rys přibýlo podceňování tvůrčí úlohy pracujících spolu s řadou dalších průvodních negativních rysů. Odrazem společenského vývoje se stala filozofie pesimismu. Ve 20. letech vystoupil O. Spengler s prací *Der Untergang des Abendlandes*, v níž předpovídal „zánik křesťanské civilizace Západu“.¹³⁷

Mohutným proudem evropského dějepiscetví, který v té době bezprostředně ovlivnil i národopis, se stal pozitivismus. Východí myšlenkou se při výkladu dějin stal požadavek užívat jen objektivních historických faktů, ověřených a doložených ve věrohodných pramenech. Údaje se spojovaly do dlouhých kauzálních řetězců, které představovaly pouhý výčet všech doložitelných (byť z hlediska významu třeba i okrajových) zpráv. Metodické požadavky takto pojaté vědecké kritiky se v dějepiscetví objevily již v polovině 19. století,¹³⁸ teprve na jeho konci se však ve větší míře aplikovaly i v dalších společenskovědných oborech. Metoda důsledné kritiky pramenů, shromáždění co největšího množství ověřených zpráv a jejich seřazování se stala módním postupem, který byl po- výšen na podstatu vědecké práce. Tak ji kodifikovala především příručka E. Bernheima *Lehrbuch der historischen Methode* z roku 1889,¹³⁹ na níž navazovaly i některé národopisné práce.

Poměrně záhy se však začaly ozývat hlasy, kladoucí otázku smyslu takového výzkumu; nová společenská situace vyžadovala od vědy kvalitativně odlišný ideologizující přístup — požadavkem již nebylo nakupení ověřených faktů, ale jejich interpretace. Tento trend pozitivismu vyvrcholil v prvních desetiletích 20. století.

Nelze pochopitelně říci, že by všechny teoretické koncepce a školy německého národopisu měly v té době pozitivistické rysy, mnohé s tímto směrem ve větší či menší míře souvisely, jiné však svou spekulativní podstatou stály spíše v protikladu. Z hlediska metody práce s fakty však pozitivismus zasáhl národopis jako celek velice podstatným způsobem a v návaznosti na příbuzné společenskovědní obory vtiskl základní směr celé době kolem přelomu 19. a 20. století.

Důležitým přínosem pro rozvoj národopisu se v té době stalo položení pevných institucionálních základů oboru. Zatímco v periodě romantismu existovala volná sdružení vlastenců, sbírajících (většinou ncesystematicky) nejrozmanitější doklady o životě obyvatel určité oblasti či celého národa, začaly ve druhé polo-

¹³⁷) Současná buržoazní filozofie, s. 129.

¹³⁸) K u t n a r, F.: Přehledné dějiny českého a slovenského dějepiscetví II. Praha 1977, s. 9 ad.

¹³⁹) Tamtéž, s. 9.

vině 19. století vznikat organizované vědecké společnosti, orientující se na archeologii, historii, dějiny umění, antropologii, geografii a okrajově — jako doplňkový předmět vlastivědného zájmu — i na národopis. Teprve pozitivismus ovlivnil vznik specializovaných národopisných společností, jejichž nebyvaly rozkvet spadá právě do období přelomu 19. a 20. století.

Prvé národopisné spolky měly územně omezený regionální charakter. Nejstarším byl berlínský spolek *Berliner Verein für Volkskunde*, založený roku 1890 K. Weinholdem. Záhy následovaly rychle za sebou další — v roce 1892 v Tyrolsku a Vorarlberku (*Akademischer Verein für tirolisch-vorarlbergische Volkskunde*), roku 1894 ve Slezsku (*Schlesische Gesellschaft für Volkskunde*) a Bavorsku (*Verein für bayerische Volkskunde und Mundartenforschung*), roku 1897 v Sasku (*Verein für sächsische Volkskunde*) a Hessensku (*Vereinigung für hessische Volkskunde*; od roku 1901 nazýván *Hessische Vereinigung für Volkskunde*), roku 1902 pro oblast dolního Německa (*Gesellschaft für niederdeutsche Volkskunde*) a roku 1904 pro Bádensko (*Badischer Verein für Volkskunde*) a Porýní-Westfálsko (*Verein für rheinische und westfälische Volkskunde*).¹⁴⁰⁾

Kromě regionálních vědeckých společností vznikaly však i národopisné zájmové spolky, sdružující laickou veřejnost. Sem se řadil např. vídeňský spolek *Deutscher Volksgesang Verein*, založený roku 1895, orientující se na sborový zpěv, publikující však i sbírky lidových písní a od roku 1897 časopis *Das deutsche Volkslied*.¹⁴¹⁾ Národopisné práce se věnovala i zvláštní sekce sportovního klubu *Österreichischer Turistenklub*.¹⁴²⁾ Tyto pokusy svědčily o národopisném zájmu a současně ukazovaly potřebu organizačního uspořádání, odpovídajícího duchu doby.

Spolupráce mezi národopisnými spolky vyvrcholila v Německu roku 1904 založením centrální společnosti *Verband deutscher Vereine für Volkskunde*.¹⁴³⁾ (v roce 1963 přejmenované na *Deutsche Gesellschaft für Volkskunde*), v jejímž čele stál A. Strack a od roku 1907 E. Mogk. Tato ústřední německá národopisná společnost sjednocovala regionální národopisné spolky, národopisná muzea i jednotlivé badatele.

Podobným vývojem — od široce pojatého vlastivědného zájmu až k oborové specializaci — prošla i odborná periodika. Časopisy si ve druhé polovině 19. století všimaly buď jen dílčí problematiky — mytologie, národní psychologie (*Zeitschrift für deutsche Mythologie und Sittenkunde*; *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*), či sledovaly národopis okrajově v rámci zaměření na příbuzné vědy (*Germania*; *Orient und Occident*; *Schriften der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*; *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft* aj.). V 80. letech se objevil časopis *Am Uralsbrunnen* (od roku 1890 zvaný *Am Urquell*), zabývající se slovesností a zvyky, a *Zeit-*

schrift für Volkskunde, vydávaný v letech 1888—1892 E. Veckenstedtem v Lipsku.¹⁴⁴⁾

Za skutečné národopisné orientované vědecké časopisy je však možno považovat až periodika z 90. let, vydávaná jednotlivými spolky, z nichž mnohé se (i když třeba se změněnými názvy) vydávají dodnes.¹⁴⁵⁾ Při vzniku berlínského národopisné společnosti převzal K. Weinhold starší časopis *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* a roku 1891 ho přejmenoval na *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* (roku 1929 pak byl znovu přejmenován na *Zeitschrift für Volkskunde*). Vtiskl mu rovněž nový program a vytvořil z něj centrálně vedené periodikum národopisného výzkumu.

Záhy následovaly další specializované časopisy — roku 1893 *Blätter für pomersche Volkskunde* (zanikl roku 1902), roku 1895 časopis *Mitteilungen und Anfragen zur bayerischen Volkskunde* (od roku 1913 pojmenovaný jako *Blätter zur bayerischen Volkskunde*, posléze zanikl); *Niedersachsen. Niederdeutsche Zeitschrift für Volkstum und Heimatschutz* (zanikl, jeho orientace byla vlastivědná); ve Vídni *Zeitschrift für österreichische Volkskunde* (od roku 1919 nazývaný *Wiener Zeitschrift für Volkskunde* a od roku 1947 *Österreichische Volkskunde für Volkskunde*); roku 1897 *Mitteilungen des Vereins für sächsische Volkskunde* (zanikl roku 1923); roku 1898 *Deutsche Mundarten*; roku 1899 *Blätter für hessische Volkskunde* (od roku 1902 jako *Hessische Blätter für Volkskunde*); roku 1903 časopis vydávaný v Mnichově *Volkskunst und Volkskunde* (nazývaný od roku 1912 *Bayerischer Heimatschutz* a od roku 1950 *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde*); od roku 1904 vycházel *Zeitschrift des Vereins für rheinische und westfälische Volkskunde* (od roku 1934 jako *Westdeutsche Zeitschrift für Volkskunde* a od roku 1954 přejmenovaný na *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde*).

Vznikem národopisných časopisů byla položena základna nejen pro sběr materiálu, ale i pro formulování hlavních teoretických otázek (v řadě časopisů se objevily kratší i delší programové stati, polemické články, kritické recenze aj.). Ústředním časopisem se stal *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*, který měl na počátku 20. století spolupracovníky v řadách předních národopisců (např. J. Bolte, A. Hauffen, R. Köhler, R. Mielke, P. Sartori, W. Schwartz, R. Wosidlo). Teoretické příspěvky, překračující rámec regionálních tisků, přimácela však i řada dalších periodik — např. mezinárodní diskuse o vztahu kolektivu a jedince v lidové kultuře v *Hessische Blätter für Volkskunde*.¹⁴⁶⁾

Zvláštní postavení v dějinách německého národopisu měla muzea. Zatímco se starší národopisná práce orientovala především na lidovou slovesnost, mytologii či národní psychologii, rozšířila muzea zájem i na sféru lidové hmotné kultury. Ve třetí čtvrtině 19. století vznikla v Německu prvá specializovaná muzea, nazývající na tradici kabinetů kuriozit (jakým bylo např. rakouské Johanneum).

¹⁴⁰⁾ Srv. soupis v pracích Knaidl, R. F.: op. cit., s. 33; Lutz, G.: op. cit., 1958, s. 46; Weber-Kellermann, I.: op. cit., 1969, s. 41, 88.

¹⁴¹⁾ Schmidt, L.: op. cit., 1951, s. 117.

¹⁴²⁾ Knaidl, R. F.: op. cit., s. 33.

¹⁴³⁾ Někdy se název tohoto spolku uváděl zkráceně „Verband der Vereine für Volkskunde“, o jeho založení se zmiňují více či méně podrobně všechny historiografické práce o německém národopisu, protože představoval vyvrcholení organizačních; nah.

¹⁴⁴⁾ Knaidl, R. F.: op. cit., s. 31.

¹⁴⁵⁾ Nejobsáhlejší soupis nejen specializovaných, ale i příbuzných časopisů podal Jungbauer, G.: op. cit., s. 168—169. Srv. též Knaidl, R. F.: op. cit., s. 31 ad.; i se změnami názvů v dalším vývoji — Lutz, G.: op. cit., 1958, s. 41; Weber-Kellermann, I.: op. cit., 1969, s. 46—47.

¹⁴⁶⁾ Edice této diskuse — srv. Lutz, G.: op. cit., 1958, s. 43—88.

nosti německé vědy (již záhy se pod tímto vlivem objevil názor, že jediné v Německu existuje skutečný národopis).¹⁵⁸⁾

Dále pokračoval K. Weinhold úvahou, že cílem studia jsou všechny životní zvláštnosti národa, proto se národopis stává „nacionální a historickou vědou“,¹⁵⁹⁾ která má svým způsobem blízko k antropologii.

Při formování národopisné orientovaného historického pohledu se nebylo možno vyhnout polemice se stávajícím dějepisectvím. Nejvýznamnější německou dějepisnou školu založil L. von Ranke, který dokazoval význam osobnosti v historickém dění; historie se mu rozpadala do řady individuálních čín, jejichž tvůrci nositeli byly vyšší (vládnoucí) vrstvy.

V protikladu k této názoru stál K. Lamprecht,¹⁶⁰⁾ který koncipoval model univerzalistického dějinného procesu, v němž se tvůrčí a vedoucí síly stávají národy, zatímco významní jedinci byli jen jejich mluvčími. V této souvislosti byla zvláště významná práce *Deutsche Geschichte*, v níž řešil jako historik klíčovou otázku vztahu kolektivní a individuální tvorby.

V národopisu byla tato problematika podrobně rozpracována nejprve při sledování lidových písní. Jejich studium mělo relativně dlouhou tradici, k dispozici byl rozsáhlý srovnávací materiál nashromážděný několika generacemi sběratelů, proto bylo možno v době, kdy se výzkum lidové hmotné kultury potýkal ještě s heuristickými problémy, řešit na tomto poli závažné teoretické otázky.

Ve většině písnových sbírek ze druhé poloviny 19. století přezíval romantický názor, že píseň je produktem „národní duše“ (např. u H. von Fallerslebena, E. Richtera, L. Erka, F. M. Böhma). V rozporu s tímto východiskem bylo zjištění, že mnohé písně, považované za „lidové“, mají známého skladatele a nejsou ani tak staré, aby je bylo možno datovat do období „mládí národa“. V referoáru lidu prokazatelně žily a často byly velice oblíbené. I když již roku 1855 vyjádřil E. Meier názor, že mnohé lidové písně mají původ „u poeticky nadaného jedince“, ¹⁶¹⁾ teprve počátek 20. století přinesl teoreticky nová východiska v rozlišení mezi písní lidovou a zlidovělou.

Na filologickém srazu v Drážďanech roku 1897 přednesl J. Meier základy recepční teorie, na niž ho přivedlo sledování změn středověké poezie v ústní tradici. Celou koncepci pak rozpracoval na materiálu lidové slovesnosti. Na základě srovnání některých známých lidových písní s původní předlohou, vytvořenou individuálním autorem, dospěl k závěru, že kritériem vzniku lidové písně je proces tradice. Teprve v něm se individuální píseň stává aktivní účastí lidu přetvářela v píseň společenskou (*Gemeinschaftslied*). Jediné v procesu tradice se skládala přibližovala představám a vkusu lidu, postupně se stírala tím individuálnější původ a píseň zlidověla.¹⁶²⁾ Zatímco v grimmovském pojetí byla tradice procesem, v němž se původní národní text porušoval (a bylo proto nutno rekonstruo-

vat původní znění), recepční teorie považovala v protikladu k němu tradici za proces kvalitativního zhodnocení, v němž se individuální dílo přizpůsobovalo estetickému vkusu lidu a zdokonalovalo se. Recepční teorie J. Meiera představovala významný přínos k analýze vývoje lidové kultury a dalekosáhle ovlivnila přístup k této otázce.

J. Meier se lidové slovesnosti věnoval nejen teoreticky, ale rovněž jako praktický sběratel a organizátor. Roku 1911 se stal předsedou ústředního německého národopisného spolku, jemuž vtiskl ráz skutečného organizačního vědeckého střediska. Největší zásluhu však měl na přípravě edice německých lidových písní. Roku 1914 založil ve Freiburgu středisko *Deutsches Volksliedarchiv*, kolem něhož se soustředila práce komise pro lidovou píseň (*Volksliedkommission*). Tato komise uspořádala rozsáhlý terénní výzkum, excerpci z archivních pramenů, z rukopisných zpěvníků i literatury. Na základě podrobné heuristiky soustředila do 30. let na 200 000 textů, zapsaných většinou i s nápěvy.¹⁶³⁾ Materiál, uspořádaný v rámci systémového katalogu, měl sloužit jako podklad pro obšírnou edici německých lidových písní. Roku 1935 byly s podrobným vědeckým komentářem publikovány balady, další díly však již nevyšly, neboť nacionalistický národopis se ubíral jinou cestou.

Na podněty recepční teorie navázal švýcarský jazykovědec a národopisec E. Hoffmann-Krayer, který vedl katedru germanistiky v Basileji. Věnoval se regionálním dialektům a výrazně přispěl k oživení zájmu o slovníkovou práci. V rámci svého vlivu na basilejské muzeum (*Museum für Völkerkunde*) se zasadil o vznik evropského oddělení, orientovaného na tradiční lidovou hmotnou kulturu. Organizoval také vydávání široce koncipované mezinárodní národopisné bibliografie.

Významným teoretickým přínosem k vymezení pojmu „lid“ se stala jeho stať, pojmenovaná v Riechlově duchu *Die Volkskunde als Wissenschaft* z roku 1902.¹⁶⁴⁾ ktera otevřela rozsáhlou polemiku. V protikladu ke starším názorům, hledajícím předmět národopisu ve studiu „národního ducha“ (*Volksgeist*), se pokusil o nové vymezení předmětu oboru na základě interpretace pojmu „lid“ (*Volk*).

Na otázku, „co je to národopis“, existovala podle E. Hoffmanna-Krayera jasná odpověď — věda o lidu. Co je to ale vlastně lid, ptal se autor ve své knize dále. V němčině se pod tento termín zahrnují dva odlišné pohledy: politicko-nacionální (jím vymezenou skupinu nazývá *populus*) a sociálně civilizační (*vulgus*). Národopis se zabývá v prvé řadě skupinou označenou jako *vulgus* — tedy spodní vrstvou společnosti, jednoduše uvážujícími lidmi bez výraznějších individualit, v nichž se zrcadlí prapůvodní rysy národnosti. Zároveň se ale obor regionálně orientuje na určité politicky ohraničené území, na němž žije složitě diferencovaná národní společnost (*populus*). Národopis neumožňuje studium všech vrstev, ale jen určitého výseku, nazvaného *vulgus in populo* — tj. lidu v národu (*Volk im Volke*).¹⁶⁵⁾ Tento „lid v národu“ charakterizují primá-

¹⁵⁸⁾ Srv. např. von Geramb, V.: op. cit., 1924, s. 116.

¹⁵⁹⁾ Weinhold, K.: op. cit., s. 2.

¹⁶⁰⁾ Kuntner, F.: op. cit., II., s. 13—14; Petráň, J. a kol.: op. cit., s. 62—63.

¹⁶¹⁾ Meier, E.: Schwäbische Volkslieder mit ausgewählten Melodien. 1855. úvod.

¹⁶²⁾ Meier, J.: Kunstlied im Volksmund. Halle/Saale 1906; t ý ž, Wege und Ziele der deutschen Volkskunde-forschung. In: Deutsche Forschung 6, 1928, s. 15—43; t ý ž, Kunstlied und Volkslied in Deutschland. Halle/Saale 1906. Srv. též Seemann, E.: John Meier. Sein Leben, Forschen und Wirken. 1954;

¹⁶³⁾ Jungbauer, G.: op. cit., s. 170; Weber-Kellermann, I.: op. cit., 1969, s. 53—54.

¹⁶⁴⁾ Hoffmann-Krayer, E.: Die Volkskunde als Wissenschaft. Zürich 1902.

¹⁶⁵⁾ Tamtéž, s. 6.

tivní názory a národní tradice (obyčejy, zvyky, pověrečné představy, lidová slovesnost, lidové výtvarné umění, dialekt aj.), žijící ve spodní vrstvě. Pro vyšší vrstvy jsou charakteristické jiné kulturní jevy (školařství, církevní instituce, věda, krásné umění, literatura, hospodářství aj.). Národopis se proto nemůže orientovat na všechny kulturní projevy národa, ale jen na ty, které charakterizují skupinu *vulgus in populo*; ostatní projevy spadají spíše do rámce vlastivědy (*Landeskunde*).

V této práci E. Hoffmanna-Krayera se objevila v národopisu poprvé představa o ostře diferencovaném dělení na dolní vrstvu *vulgus in populo*, vyznačující se jednoduchostí (hovorečností se dokonce o primitivnosti), a na horní vrstvu, nositele vyšší kultury a civilizace. Autor se současně postavil proti „přirozenému zákonu“ (*Naturgesetz*), jímž vysvětlovaly některé práce německých etnologů nerovnost mezi rozličnými skupinami společnosti.

V dalších částech knihy se E. Hoffmann-Krayer věnoval stanovení hranic mezi národopisem, etnografií a dějinami kultury. Došel k závěru, že věst ostrou hranici není možné, protože řada problémů je společných, i když pochopitelně v základní orientaci oborů existují diametrální rozdíly. Z této úvahy vyšlo i jeho rozlišení národopisu na dva směry — úzce specializovaný „kmenový“ (*stamm-heitliche*) a široce pojatý „všeočenný“ (*allgemeine*). Podstatou kmenových skupin rodopisu mělo být z historické metody vycházející studium příbuzných skupin lidí, které mají společné názory, tvoří jejich „společnou individualitu“.¹⁶⁶ Cíle všeobecného národopisu byly v podstatě totožné se srovnávací etnografií.

Reakcí na koncepci lidu jako *vulgus in populo* byla recenze a vlastní programová koncepce giesenského profesora filologie A. Stracka, uveřejněná roku 1902.¹⁶⁷ Zatímco řada kritických poznámek k vymezení lidu jako *vulgus in populo* byla správná, vlastní Strackova koncepce — výrazně nacionalisticky zabarvená — znamenala teoretický krok zpátky. A. Strack vystoupil proti němu přesnému pojetí dvouvrstevného složení nositelů různých druhů kultur (a z něho vyplývající existence skupiny *vulgus in populo*). Na řadě konkrétních příkladů dovedl abstraktně formulované Hoffmann-Krayerovy teze o dvouvrstevnosti kultury ad absurdum. Podle jeho názoru by se měl národopis zabývat celým národem, vrstvami vzdělanými i nevzdělanými, pokud jsou svým bytím spojeny s kolektivně pojatou národní kulturou. V tradici grimmovského myšlení formuloval závěr o jednotě národního bytí jako přirozeném životě bez individualit, neumělé a naivní, stojícím v protikladu k vývojově mladším, nadnárodním a vědomě formulovaným myšlenkám, vytvořeným individualitami. Základní rozlišení nespočívalo proto podle A. Stracka v protikladu „lidové“ a „nehlidové“, ale „národní“ a „nenárodní“.

Odpovědí E. Hoffmanna-Krayera byla stať *Naturgesetz im Volksleben?*, uveřejněná roku 1903.¹⁶⁸ V ní opakoval úvahu o vůdčí úloze jedinců v horní vrstvě

společnosti a kritiku teze o společenském životě jako „přírodním zákonu“. Rozbor shrnul do jediné myšlenky — „lidová duše neprodukuje, ale reprodukuje.“¹⁶⁹ Tímto jednostranným tvrzením sám degradoval některé předchozí názory o dvouvrstevnosti nositelů kultury a přenesl se na pozice, zpočobybnější tvůrčí schopnosti lidu vůbec. Ve třicátých letech však E. Hoffmann-Krayer od podobných striktních závěrů odstoupil a stal se jedním z kritiků teorie H. Naumanna, která z nich vycházela.

Vystoupením E. Hoffmanna-Krayera v roce 1903 diskuse neskončila; následoval druhý polemický článek A. Stracka.¹⁷⁰ v němž se opakovala a dále roz-měňovala původní tvrzení. Na základě psychologických teorií (především názorů W. Wundta) Strack dokazoval vliv života kolektivu na jedince jako tvůrčího činitele jednotné národní kultury. V závěru současně vymezil předmet studia národopisu, jímž mělo být rolnictvo.

Touto diskusí (první velkou polemikou k teoretickým problémům v dějinách německého národopisu) se názory polarizovaly do dvou odlišných stanovisek. E. Hoffmann-Krayer chápal lid jako samostatnou skupinu bez individualit, vymezenou v rámci obyvatelstva určité země (*vulgus in populo*), v níž nevzniká nic nového, neboť kultura je výsadou vyšší vrstvy. A. Strack viděl naproti tomu v lidu podstatu národa, „mateřskou půdu“, z níž vyrůstá vše ostatní; lid — determinovaný psychologicky — ztotožňoval s obyvatelstvem venkova.

Určité zprostředkování protikladných názorů nabídl přednáška jazykovědce A. Dietericha na shromáždění v Hessensku roku 1902.¹⁷¹ Diskutovaný pojem *vulgus in populo* se pokusil nahradit psychologickou interpretací prostřednictvím pojmu „národního svérázu“ (*Volksümlichkeiten*). Lid byl podle jeho názoru pojmem k označení spodní vrstvy celého národa, tedy *vulgus*, v přesném smyslu však nikoli *populus*. Ona „prostonárodnost“ působila totiž ve větší či menší míře jak na spodek, tak i na horní vrstvu společnosti, jež tak navzájem sjednocovala.¹⁷² Zároveň uváděl názor, že i když lid představuje nevzdělanou vrstvu, právě v ní se formoval zárodek vzdělanosti — proto právě v lidu tkví ona „mateřská půda kultury“. Protože A. Dieterich byl jazykovědec, byla mu představa samostatného národopisu cizí, jak ukázaly další úvahy ve stati. Navrhoval podřídit národopis v různých směrech výzkumu jiným společenským disciplínám.

Určitou variantou výkladu pojmu „lid“ byla programová stať lipského germanisty E. Mogka *Wesen und Aufgaben der Volkskunde* z roku 1907, přednesená při příležitosti jmenování předsedou ústředního německého národopisného spolku po A. Strackovi.¹⁷³ Ve svém vystoupení E. Mogk obhajoval národopis jako samostatnou vědu se specifickými metodami a především cílem výzkumu. Národopis by se měl podle jeho názoru zabývat všemi jevy, v nichž se projevuje asociativní způsob myšlení (jež staví do protikladu k myšlení logickému, pří-

¹⁶⁹ Tamtéž, s. 60.

¹⁷⁰ Strack, A.: Der Einzelne und das Volk. In: Hessische Blätter für Volkskunde 2, 1903, s. 64—76.

¹⁷¹ Dieterich, A.: Über Wesen und Ziele der Volkskunde. In: Hessische Blätter für Volkskunde 1, 1902, s. 169—194.

¹⁷² Tamtéž, s. 170—171.

¹⁷³ Mogk, E.: Wesen und Aufgaben der Volkskunde. In: Mitteilungen des Verbandes deutscher Vereine für Volkskunde 6, 1907, s. 1—9.

značenému pro vyšší vzdělané vrstvy), at již prostřednictvím tohoto myšlení přímo vznikly nebo mu byly jen přízpůsobeny. Ani zavedení koncepce „sociativního myšlení“ však nemohlo stanovit kritérium, jímž by se vymezil vztah národopisu k příbuzným vědám. V této modifikaci šlo jen o upravenou představu existence „primitivní společnosti“, objevující se v některých psychologicky orientovaných pracích (např. u L. Lévy-Bruha).

Pokud shrneme výsledky diskuse o vztahu individuální a kolektivní tvorby v německém národopisu na přelomu 19. a 20. století, je třeba konstatovat, že všechny příspěvky, at již se k otázce tvůrčí podstaty lidových vrstev stavěly z té či oné pozice, měly jeden společný metodický nedostatek. Přijetím představivý existence izolované primitivní subkultury, jejímž nositelem byla určitá skupina lidí, existujících vedle vzdělaných vrstev, se ztrácela možnost reálného ocenění sociálních vazeb v historickém vývoji lidové kultury. Vytvářela se tím půda pro přesum hodnocení intersociální kulturní výměny v představu „pokleslých kulturních statků“.

Na počátku 20. let otevřel novou etapu diskusí o podstatě lidové kultury bonnský germanista H. Naumann svými pracemi *Primitive Gemeinschaftskultur. Beiträge zur Volkskunde und Mythologie a Grundzüge der deutschen Volkskunde*.¹⁷⁴⁾ V nich razil teorii, že lidovou kulturu lze rozdělit na dva typy jevů (či „statky“ — jak říkal H. Naumann) — na takové, které jsou stále a vycházejí zcela nebo alespoň převážně z psychiky lidu, a takové, které do lidových vrstev pronikají mechanickou cestou teprve později. H. Naumann přejal představu dvoustupňového dělení národa (nikoli však každého, ale jen „kulturního“) a říkal, že v každé kulturní společnosti existuje horní užší vrstva, která je tvůrčí, a velká více či méně pasivní spodní vrstva bez individualit („společenství“ — *Gemeinschaft*).¹⁷⁵⁾ Došel k závěru, že v lidové kultuře existují jednak „primitivní společenské statky“ (*primitive Gemeinschaftsgut*), které jsou podmíněné psychologicky, vznikly v pradávnu a jsou lidu vlastní, a „pokleslé kulturní statky“ (*gesunkenes Kulturgut*), které byly během historického vývoje vytvořeny v horní vrstvě a teprve potom v přetvořené podobě přejaty lidem.¹⁷⁶⁾ V této tezi se výrazně promítá vliv filosofických prací F. Nietzscheho.

Na základě daného historického schématu vytvořil H. Naumann model třístuňového duchovního vývoje lidské společnosti (v němž přejal názory na třístuňový kulturní vývoj stoupence duchovně H. Rückerta, a sociologickou koncepci A. Comta). Prvým stuňem měla být „absolutně primitivní společnost“, vyznačující se pouze „primitivními společenskými statky“. Takovou byli v Evropě podle H. Naumanna jen cikáni, mimo nich pak velká část „přírodních národů“, jimiž se má zabývat etnografie (*Völkerkunde*). Druhý stupeň reprezentovala „agrární společnost“ — v rolnické vrstvě se spojovaly původní „primitivní, psychologicky podmíněné společenské statky“ s „pokleslými kulturními statky“. Právě tato kultura měla být předmětem studia národopisu. Třetí stupeň byl heroický — představoval úzkou „aristokratickou horní vrstvu“, která jediná vytvářela „kulturní statky“.

¹⁷⁴⁾ Naumann, H.: *Primitive Gemeinschaftskultur. Beiträge zur Volkskunde und Mythologie*. Jena 1921; t ý ž, *Grundzüge der deutschen Volkskunde*. Leipzig 1922.

¹⁷⁵⁾ Tamtéž, s. 2—3.

¹⁷⁶⁾ Tamtéž, s. 6.

Toto vývojové schéma rozpracoval H. Naumann na konkrétním materiálu především v knize utlé rozsahem, ale veliké dopadem *Grundzüge der deutschen Volkskunde* z roku 1922.¹⁷⁷⁾ V úvodu vystoupil kriticky proti romantickému pojetí a jemu postavil při studiu lidové kultury do protikladu historický přístup. Lidovou kulturu nelze podle jeho názoru považovat za neměnnou, neboť se v ní projevují ozvěny kulturních proudů vyšších vrstev. S odvoláním na závěr E. Hoffmanna-Krayera, že lid neprodukuje, ale jen reprodukuje, uzavřel pak tvrzením — „lidové statky byly vytvořeny horní vrstvou“.¹⁷⁸⁾

V následujících deseti kapitolách rozebral jednotlivé sféry lidové kultury a svá tvrzení se snažil dokázat na příkladech. Největší ohlas našla především první z nich, pojednávající o kroji a vybavení domu. Původ lidového kroje viděl v ozvěně na módní oděv vyšších vrstev, projevující se od renesance, kdy poprvé došlo k výraznému oddělení obou společenských skupin. Pokles dobové módy do lidové kultury se prosazoval s určitým, někdy i značným zpožděním.¹⁷⁹⁾ proto bylo možno zachytit i relativně velmi dávné módní prvky právě v lidové kultuře. Další kapitoly představovaly parafrázi této ústřední myšlenky.

Je paradoxem, že právě tato lidovou kulturu degradující kniha se setkala s velice živým ohlasem a podnítila nebyvalý zájem o národopis jak mezi příbuznými společenskovědními obory, tak i mezi laickou veřejností. Přispěla k tomu nejen četivá forma a suverenita, s jakou byla tvrzení předkládána, ale též nová aplikace historické metody. Odklon od duchovní vědy ke komplexně pojatému rozboru lidové kultury odpovídal trendům doby. A tak i když vědecká hodnota knihy nebyla valná nejen z hlediska aplikovaných teoretických východisek, ale i z odborného formálního hlediska (chyběl poznámkový aparát, literatura byla jen rámcově shrnuta), stala se ve 20. letech nesporně nejdiskutovanějším národopisným dílem.

V národopisných kruzích se poměrně záhy objevily kritické hlasy proti formě práce (především proti heslovitosti takto pojatého kulturního mechanismu), nikoli však proti výchozím hlediskům teorie. Degradující pohled na lidové vrstvy totiž do jisté míry prolínal i řadou prací předchozího období, a za dané společenské situace nebylo v německém národopisu metodologie, na jejímž základě by se Naumannova teorie mohla objektivně rozebrat a vyvrátit. A tak se ještě prohloubila rozpornost německého národopisu: zatímco byl lid z etnického hlediska vynášen a oslavován jako podstata národa, byl současně ze sociálního hlediska degradován na netvůrčí a pasivní skupinu, vedenou individualitami horní vrstvy. Teprve nacionalistický národopis právě pro tento rozpor Naumannovy závěry odmítal. S vědeckou kritikou Naumannovy teorie pokleslých kulturních statků se však západoněmecká etnografie snaží vypořádat ještě historicko-dialektického přístupu možné.

Pro prvých kritických hlasůch, vznesených na adresu koncepce H. Naumanna (např. G. Koch, W. Fraegner, M. Haberlandt¹⁸¹⁾), vystoupil roku 1924 A. Spamer

¹⁷⁷⁾ Tamtéž, s. 3—4.

¹⁷⁸⁾ Tamtéž, s. 5.

¹⁷⁹⁾ Tamtéž, s. 7—24.

¹⁸⁰⁾ Srv. např. Wiegelmann, G.-Zender, M.-Heilfurth, G.: op. cit., s. 51 ad.

¹⁸¹⁾ Koch, G.: *Volkskunde, Romantik und L'Houet's Bauernpsychologie*. In: Hessische

se stati *Um die Prinzipien der Volkskunde. Anmerkungen zu Hans Naumanns Grundzügen der deutschen Volkskunde*.¹⁸⁷ V podrobném rozboru ukázal, že Naumannova koncepce nebyla vlastně ničím novým, ale že navazovala na starší psychologicky orientované Bastianovy a Lévi-Bruhlovy práce o „primitivní společnosti“, a na zabsolutizování Hoffmann-Krayerovy představy dvouvrstevného dělení nositelů kultury.

A. Spamer upozornil, že právě ve vztahu ke koncepci studia současného rolnického života byla představa primitivní společnosti bez individualit pochybná a v nacionalistickém duchu se ptal, zda je vůbec možno hovořit tak špatně o bytí německého rolníka,¹⁸⁸ protože jeho se „primitivnost“ bezpochyby netýkala. Upozornil i na skutečnost, že kulturní vývoj nešel tak přímočarým způsobem, ale souběžně se prolínaly nejruznější horizontální (prostorové) a vertikální (časové) vlivy. Nejdůležitějším závěrem Spamerovy kritiky byl poukaz na pojmoslovné zkrácení, objevující se v Naumannově práci. Zatímco předchozí autoři (především J. Meier a E. Hoffmann-Krayer) hovořili o procesu „reprodukce“, H. Naumann stavěl na koncepci „přijetí“, tj. fatalistického podřízení se. Právě proto viděl A. Spamer ve vyjasnění povahy procesů výměny nejdůležitější úkol národopisu.¹⁸⁴

Ve stejném roce vystoupil proti teorii H. Naumanna i rakouský národopisec V. von Geramb v habilitační přednášce ve Štýrském Hradci, již nazval *Die Volkskunde als Wissenschaft*.¹⁸⁹ Podrobně rozebral vývoj německého národopisu a programově se přihlásil k odkazu romantismu, především k jeho obdivu vlastního národa, „národní duše“. V. von Geramb říkal, že každý národ má svůj vlastní národopis,¹⁸⁶ domníval se, že kategorie (kmenový a všeobecný národopis), užívané E. Hoffmannem-Krayerem nejsou přesné — prvá je příliš úzká, druhá zase široká. Podle něho neexistoval např. štýrský regionální národopis, ale jen štýrský podíl na německém národopisu, který jediný představoval reálný vědecký obor.

Odpovědí na koncepci pokleslých kulturních statků se stalo tvrzení, že i když se v lidové kultuře promítají prvky přinesené a přejaté, jež musí národopis registrovat, je vlastním objektem výzkumu především to, co z prapůvodních motivů vytváří německý národní duch. Konečným cílem mělo být poznání národní duše, jejíž objektivní existence se obhajovala. V. von Geramb tím navázal na teorii „národní psychologie“ (především W. Wundta). Zkoumat se prý musí srdcem a duší — tedy iracionálně.

Příspěvek V. von Geramba představoval kritiku H. Naumannova zprava — nacionální hledisko, které tvořilo základ výkladu vypovídalo o podstatě tvůrčích

schopností lidu stejně málo jako „teorie pokleslých kulturních statků“. Iracionální obdiv k vševyšvětující prapodstatě — k „národní duši“ — byl jedním z podnětů formujícího nacionalistického hledisko, které později v národopise převládlo (a z jehož pozice byla v období fašismu teorie H. Naumanna odmítána).

Proti koncepci pokleslých kulturních statků vystoupil ve stati *Individuelle Triebkräfte im Volksleben* roku 1930 i ten, na něhož se H. Naumann odvolával — E. Hoffmann-Krayer.¹⁸⁷ Upustil od striktně kategorického dělení společnosti na „spodní“ a „horní“ vrstvu. Došel k závěru, že i ve „spodní“ vrstvě existují individuality — i když nevýrazné. Ono „prostonárodní“ bylo pak výsledkem složitě asimilačního procesu, v němž kolektiv působil na jedince a formoval ho (tím v podstatě převzal koncepci A. Dietericha). Vzájemně působení individuality a kolektivity ve sféře kultury charakterizoval E. Hoffmann-Krayer obecně mechanismem tří stupňů — vynálezem kulturního statku jednotlivcem, přenosem kulturního statku na další jedince a jejich prostřednictvím přeměnou v lidový statek.¹⁸⁸ Domníval se, že zvýrazněním individuálního podílu při vzniku „lidového statku“ se stává rozdílný v charakteru mezi „primitivním společenským statkem“ a „pokleslým kulturním statkem“ nepodstatný, neboť ve svém základu vycházel ze stejného individuálního principu tvorby.¹⁸⁹

Za základní kritérium proto již nepovažoval podstatu vzniku, ale funkční hledisko — „důležité je, že tento statek v lidu žije a slouží mu“. Upozornil zároveň, že proces přijetí určitého kulturního statku probíhal analogicky nejen mezi „horní“ a „spodní“ vrstvou, ale i v rámci „horní“ vrstvy, neboť i tam měl každý statek pouze jediného tvůrce, který ho předával ostatním členům. Koncepcí netvůří podstaty lidové kultury, pojímaná jako přebírání individuálních výtvořů kolektivem, byla podle nové formulovaných závěrů E. Hoffmann-Krayera nesprávná. Podněty, přinášené kritikou jednostranně chápaného mechanismu pokleslých kulturních statků, nebyly ve své době plně doceněny, protože se zájem národopisu začal ubírat nacionalistickým směrem, a diskuse o charakteru lidové tvorby byla v podstatě přerušena.

Rozsáhlá polemika o podstatě lidové kultury, vymezení „lidu“ a stanovení předmetu oboru, probíhající vlastně během celého pozitivistického období německého národopisu, poznamenala v mnoha ohledech i další teoretické koncepcie té doby. Na základě starších vlivů či v důsledku nových myšlenkových proudů se na přelomu 19. a 20. století zformovalo několik směrů studia, které především z metodického hlediska přinesly řadu podnětů pro další vývoj národopisu. Mezi ně je možno zařadit především filologicko-historický, geografický a sociologický směr.

Korěny filologicko-historické orientace studia je nutno hledat v 80. letech 19. století v dílech některých rakouských jazykovědců (např. ve srovnávací studii W. Hehna o vztazích evropského a asijského zemědělství v minulosti).¹⁹⁰

¹⁸⁷ Hoffmann-Krayer, E.: Individuelle Triebkräfte im Volksleben. In: Schweizerisches Archiv für Volkskunde 30, 1930, s. 169—182.

¹⁸⁸ Z tohoto přístupu vyšla i „teorie kulturní fixace“, ražená především S. Erixonem, S. Svenssonem a v NSR G. Wiegelmannem — srv. např. Wiegelmann, G.: Reliktgebiet und Kulturfizierung. In: Festschrift Zender 1, 1972, s. 59—71.

¹⁸⁹ Lutz, G.: op. cit., 1958, s. 197.

¹⁹⁰ Hehn, W.: Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergang von Asien nach Grie-

Blätter für Volkskunde 20, 1921, s. 22—50; Fraeger, W.: Deutsche Vorlagen zu russischen Volksbilderbogen des 18. Jahrhunderts. In: Jahrbuch für historische Volkskunde 2, 1926, s. 126—173; Handt, M.: „Gesunkenes Kulturgut“ und Gemeinschaftsgut. Eine kritische Betrachtung. In: Wiener Zeitschrift für Volkskunde 30, 1925, s. 1—3.

¹⁸⁹ Spamer, A.: Um die Prinzipien der Volkskunde. Anmerkungen zu Hans Naumanns Grundzügen der deutschen Volkskunde. In: Hessische Blätter für Volkskunde 23, 1924, s. 67—108.

¹⁸⁴ Weber-Kellermann, I.: op. cit., 1969, s. 61.

¹⁸⁵ Spamer, A.: op. cit., s. 91.

¹⁸⁶ von Geramb, V.: op. cit., 1924, s. 323—341.

¹⁸⁷ Tamtész, s. 326.

Prvým autorem, který teoreticky zformuloval a aplikoval metodu filologicko-historického srovnání, byl R. Meringer v knize *Das deutsche Haus und sein Hausrat* z roku 1906. V ní koncipoval předpoklad, že v různých jazycích existuje těsný vztah mezi změnami v pojmenování předmětu a fázemi prostorového a časového vývoje artefaktu. Rekonstrukce historického vývoje se proto prováděla prostřednictvím jazykové analýzy názvů. Spojení lingvistického a historického hlediska vyjadřovalo motto, platné pro celou školu — hledání „slov a věcí“ (*Wörter und Sachen*).

R. Meringer našel následovníky především v okruhu vídeňských filologů, kteří věnovali — stejně jako on — hlavní pozornost domu a jeho vybavení. Soustředili rozsáhlou dokumentaci, která se stala východiskem pro vznik podrobných dialektologických slovníků (v této práci existovala těsná spolupráce se švýcarskými jazykovědci, především E. Hoffmannem-Krayerem).

Materiál pojmoslovného charakteru sloužil současně k analýze a rekonstrukci historického vývoje nejrozmanitějších jevů hmotné kultury. Na zemědělství aplikoval tuto metodu R. Braungart v práci *Die Urheimat der Landwirtschaft aller indogermanischen Völker an der Geschichte der Kulturpflanzen und Ackerbauergüter*. . . nachgewiesen z roku 1912, v níž ukázal, že stejné vazby, které mezi jazykem a domem sledoval R. Meringer, existovaly i ve sféře zemědělství.¹⁹¹ Výsledky se autorům zdály být zpočátku slibné, což vyjádřili v programovém prohlášení — „věříme, že ve spojení jazykovědy a studia hmotné kultury spočívá budoucnost poznání kulturních dějin“.¹⁹²

Na filologicko-historickou orientaci studia navázali poměrně záhy další, především francouzští filologové. Z vzájemné spolupráce vznikl roku 1909 mezinárodní časopis *Wörter und Sachen*, věnovaný publikování výsledků tohoto směru. Časopis sice vycházel až do roku 1943, nicméně již ve 20. a 30. letech část lingvistů upouštěla postupně od jednoznačně jazykovědné analýzy, protože se záhy ukázalo, že historicko-genetická rekonstrukce hmotné kultury, prováděná jen na základě vývoje jazyků, nebyla dostatečná, ale je jí nutno doplnit o další kritéria.

S orientací tohoto studia souvisela do jisté míry i práce M. Heyneho *Bücher deutscher Hausaltertümer* z let 1900—1904, ač sám ke stoupenecům filologicko-historické školy nepatřil. Pokusil se rekonstruovat hmotnou kulturu rozbořením zmínek v písemných pramenech, jež doplňoval dalšími údaji (především ikonografickým materiálem). Způsob, jakým spojil jazykovědný a historický výzkum ovlivnil především O. Lauffera, který na něj ve 20. a 30. letech navázal.

Kořeny geografické orientace studia se v německém národopisu táhnou hluboko do minulosti a souvisejí jednak se spojením oboru v době jeho formování s topografickou prací, jednak s výrazným vlivem německé geografie (K. W. von Humboldt a jeho následovníci).

Geografická orientace se na konci 19. století uplatnila především v etnografii

chenland und Italien sowie in das übrige Europa. Berlin 1870.

¹⁹¹⁾ Braungart, R.: Die Urheimat der Landwirtschaft aller indogermanischen Völker, an der Geschichte der Kulturpflanzen und Ackerbauergeräte in Mittel- und Nordeuropa nachgewiesen. Heidelberg 1912; srv. též Jacobeit, W.: op. cit., 1965, s. 74—75.

¹⁹²⁾ Wiegelmann, G. - Zender, M. - Heilfurth, G.: op. cit., s. 25—26.

(*Völkerkunde*) věnované mimoevropským národům. K hlavním stoupenecům patřil v té době A. Bastian a především lipská geografická škola F. Ratzela, razící pro tento směr označení „antropogeografie“.¹⁹³ I když byl A. Bastian evolucionista a F. Ratzel difuzionista, v geografické metodě a pojmosloví zastávali podobná stanoviska.

F. Ratzel považoval geografické prostředí za jeden z důležitých faktorů tvorby kultury, výslovně však varoval před jeho přeceňováním.¹⁹⁴ Formuloval současně základní pojmosloví, jímž prostorové kategorie aplikoval na studium kultury. Základem prostorového členění se stala „geografická provincie“ (*geographische Provinz*).¹⁹⁵ V ní se podle A. Bastiana rozvíjely původní společně „elementární myšlenky“ a nabývaly v důsledku geografických podmínek specifického výrazu. Tuto představu uplatnil i při třídění materiálu ve sbírkách berlinského muzea mimoevropských kultur (Museum für Völkerkunde).

Koncepci geografické provincie jako kulturní oblasti dále rozvinul F. Ratzel.¹⁹⁶ Zavedl další prostorové diferencní hlediska, především pojem „okrajová oblast“ (*Randgebiet*). V duchu mechanického myšlení se „okrajové“ pojímalo jako něco v čase opožděného, starobylého. Otrud vycházelo i Ratzelovo chápání „okrajové kultury“ (*Randkultur*) jako souboru v technickém i obecném smyslu zaostalých jevů. Na ni navázal v posledních letech v západoněmecké etnografii G. Wiegelmann teorií „reliktních území“.¹⁹⁷

Názory německé geografické školy měly ve 20. století dalekosáhlý vliv především na koncepci kulturní antropologie, která rozvinula problematiku vlivu prostředí na kulturu (cultural environmentalism).¹⁹⁸ Geografický přístup znamenal rovněž německý národopis, na rozdíl od kulturní antropologie však nikoli teoreticky, ale spíše metodou práce (zdůrazněním kartografické metody, způsobem modelování oblastí).

Kartografická metoda se záhy zařadila mezi postupy, provázející v Německu národopisnou práci. V 70. letech 19. století vydal G. Wenker *Deutscher Sprachatlas*, k němuž získal materiál prostřednictvím dotazníkového výzkumu. V dotazníku se však kromě jazykovědných otázek objevily i dotazy, týkající se lidového kroje. Vestejně době užil kartografickou metodu G. Landau při sledování rozšíření hranice lidových domů. Důraz na ni pak položil na počátku 20. století W. Pessler v plánu velké německé etnografie. Výrazně ji uplatnil v práci *Das altsächsische Bauernhaus in seiner geographischen Verbreitung* z roku 1906.¹⁹⁹

Systematicky se kartografická práce rozvíjela hlavně od 20. let; v té době vyšla např. práce F. Wreda *Mundartenforschung und Volkskunde* a metodická stat K. Wagnera *Geographisch-historische Volkskunde*.²⁰⁰ Uplatnění našla rovněž

¹⁹³⁾ Ratzel, F.: Anthropo-Geographie oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte 1—2, Stuttgart 1882—1891.

¹⁹⁴⁾ Hultkrantz, A.: op. cit., s. 157 aj.

¹⁹⁵⁾ Bastian, A.: Zur Lehre von den geographischen Provinzen. Berlin 1886.

¹⁹⁶⁾ Ratzel, F.: Völkerkunde 1—3, Leipzig 1885—1888; Hultkrantz, A.: op. cit., s. 157.

¹⁹⁷⁾ Wiegelmann, G.: op. cit., 1972, s. 59 ad.

¹⁹⁸⁾ Srv. Hultkrantz, A.: op. cit., s. 102—103.

¹⁹⁹⁾ Pessler, W.: Das altsächsische Bauernhaus in seiner geographischen Verbreitung. Braunschweig 1906.

²⁰⁰⁾ Wrede, F.: Mundartenforschung und Volkskunde. In: Velhagen & Klasing's Monats-

něž v bonnské škole „výzkumu kulturního prostoru“ (*Kulturräumforschung*). Nejvýrazněji se kartografická metoda prosadila při přípravě německého národopisného atlasu. Iniciátorem akce se na konci 20. let stalo berlínské středisko národopisné společnosti. Námětem k celé práci byla stať A. Hübnera *Der deutsche Volkskundeatlas* z roku 1928,²⁰¹ na přípravě se však podíleli i další přední odborníci té doby — A. Spamer²⁰², H. Schlegel²⁰³ a řada dalších. Prostřednictvím sítě škol bylo na více než 20 000 míst v Německu i do německých jazykových oblastí mimo něj rozesláno po pěti dotaznících, které obsahovaly na 250 otázek z nejrůznějších sfér lidové kultury. Tím byl shromážděn rozsáhlý materiál, který se postupně zpracovával ve 30. letech a průběžně bylo publikováno na 120 map.²⁰⁴

Po skončení 2. světové války byl dotazníkový materiál — zčásti ještě nepracovaný — světen národopisnému semináři bonnské university (*Bonner Forschungsinstitut*), v jehož čele stál M. Zender. Ten se zasloužil o další zpracování, opatřil atlas komentářem a prostřednictvím nových dotazníků jej doplnil o ty aspekty, které byly v původní koncepci opomíny.²⁰⁵ Při formulování teoretických koncepcí německého národopisu se geografická orientace výrazně uplatnila v pracích bonnské školy, zabývající se „výzkumem kulturního prostoru“ (*Kulturräumforschung*). Předchůdcem tohoto směru se na přelomu 19. a 20. století stal K. Rahm²⁰⁶ a rovněž práce některých autorů, soustředěných kolem časopisu *Wörter und Sachen*. Vlastní výzkum kulturního prostoru se rozvinul ve 20. a 30. letech především na půdě vědeckého institutu v Bonnu. Teoretická koncepce byla vyjádřena v práci H. Aubina, T. Fringse a J. Müllera *Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden* z roku 1926 a v pozdější stati T. Fringse *Volkskunde und Sprachgeographie*.²⁰⁷

Základní metodou se stalo srovnání teoretického rozšíření jazyků a kultury. Na rozdíl od zastánců filologicko-historického směru, soustředěných kolem časopisu *Wörter und Sachen* a usilujících o rekonstrukci původních kulturních jevů, bylo cílem bonnské školy stanovit původní kulturněetnické prostorové vazby, tedy analýza regionů. Kmeny a národy se nechápaly jako etnické a so-

ciální organismy, ale jako „kulturní prostor“. Formy kulturních jevů procházely podle této představy během doby změnami, které podmiňovaly i proměny „kulturního prostoru“.

Z hlediska tohoto teoretického přístupu se potom v některých pracích prováděla regionalizace německého národa, členěného na „kmeny“ (např. v práci F. Steinbacha *Studien zur westdeutschen Stammes- und Volksgeschichte* z roku 1926 a H. Aubina *Die geschichtlichen Grundlagen der Deutschen Stämme* z roku 1930).²⁰⁸ Vazba mezi geografickým prostředím a určitým národem, pojmáným jako „kulturní prostor“, byla chápána tautologicky. Proto teoreticky platilo nejen, že určitý národ reprezentoval daný typ kultury, ale současně, že i určitý typ kultury dokládá existenci daného národa. Především z této premisy vycházela nacionalistická interpretace výzkumu „kulturního prostoru“. Na základě geografické metody se pro určitou oblast stanovily společné kulturní rysy, které podle teorie bonnské školy vyjadřovaly jednotný „kulturní prostor“ — tedy reálnou existenci jednoho národa. Na základě teritoriálněkulturního výzkumu se pak dokazoval německý charakter řady oblastí ve střední a východní Evropě. Především ve 30. letech nacionalistická interpretace teritoriálně orientovaného výzkumu převládla a vedla ke zkruslování nejasně formulovaných teoretických východisek celého směru.

Spolu s postupným překonáváním pozitivismu se prosazovala orientace na sociologické metody. Na práci F. Tönniese a M. Webera navázal ve 20. letech germanista J. Schwietering, jeden z nejvýznamnějších stoupenců sociologické orientace v německém národopisu té doby. V roce 1927 vydal programovou stať *Wesen und Aufgaben der deutschen Volkskunde*.²⁰⁹ V ní národopis charakterizoval jako „historicko-sociologicky orientovanou disciplínu“ zaměřenou na pochopení života současného rolníka. Ze zájmu o rolnictvo odvodil J. Schwietering nepřesnosti starších diskusí o podstatě kolektivnosti, spočívající podle jeho názoru ve smísení dvou hledisek. Společenský duch rolnictva, vyústající z charakteru práce, je totiž podstatně odlišný od povahy „primitivních společností“, orientovaných religiozně. Z této nejasnosti prý pramenilo ono nesprávné smíšení primitivnosti a rolnictva.

Protože J. Schwietering přednášel na univerzitách v Berlíně, Lipsku a Frankfurtu nad Mohanem, nalezly jeho představy o sociologickém studiu „nacionalně ohraničeného rolnictva“ řadu pokračovatelů. Často se hovořilo o sociologicko-národopisné „Schwieteringové škole“. Jejím nejvýznamnějším přínosem bylo v duchu obdivu k německému rolnictvu (vinočinnu se německým národopisem jako červená nit od J. Mösera a W. H. Riehla) popření teorií H. Naumannova o „pokleslých kulturních státech“ a vytvoření vlastní koncepce, vycházející z hodnocení venkovského lidu jako „produktivního společenství v národu“ (*produktive Gemeinschaft im Volk*). Kromě J. Schwieteringa²¹⁰ zastával danou

²⁰⁹ Steinbach, F.: Studien zur westdeutschen Stammes- und Volksgeschichte. Jena 1926; Aubin, H.: Die geschichtlichen Grundlagen der Deutschen Stämme (1930). In: Aubin, H.: Grundlagen und Perspektiven geschichtlicher Kulturräumforschung. Bonn 1968.

²⁰⁸ Schwietering, J.: Wesen und Aufgaben der deutschen Volkskunde. In: Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 5, 1927, s. 748—765.

²¹⁰ Např. práce Schwietering, J.: Das Volkslied als Gemeinschaftslied. In: Euphorion 30, 1929, s. 236—244.

hefte 35, 1921, s. 643—647; Wagner, K.: Geographisch-historische Volkskunde. In: Hessische Blätter für Volkskunde 21, 1922, s. 1—21.

²⁰¹ Hübner, A.: Der deutsche Volkskundeatlas. In: Deutsche Forschung 6, 1928, s. 44—64.

²⁰² Spamer, A.: Vorschläge zu 150 Fragen zum Abschluss des Frageplans des Atlas der deutschen Volkskunde. In: Deutsche Forschung 19, 1933, s. 94 ad.

²⁰³ Schlegel, H.: Die Sachgüter im Atlas der deutschen Volkskunde. In: Jahrbuch für historische Volkskunde 3—4, 1934, s. 348—390; týž, Methodische und technische Grundlagen des Atlas der deutschen Volkskunde. Berlin 1934.

²⁰⁴ Harjanz, H. - Röhler, E. (ed.): Atlas der deutschen Volkskunde (120 Karten). Leipzig 1937—1939; Windhagen, E.: Der Atlas der deutschen Volkskunde I. Grundlagen. Berlin 1938.

²⁰⁵ Zender, M. (ed.): Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge. Erläuterungen I. Marburg 1959—1964.

²⁰⁶ Schier, B.; Karl Rahm (1842—1911). Wegbereiter der deutschen Kulturräumforschung. In: Rhein-westfälische Zeitschrift für Volkskunde 9, 1962, s. 1—18.

²⁰⁷ Aubin, H. - Frings, T. - Müller, J.: Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden. Bonn 1926; Frings, T.: Volkskunde und Sprachgeographie. In: Deutsche Forschung 6, 1928, s. 86—105.

koncepci např. G. Hagemann, O. Brinkmann, M. Brechettiová, M. Hainová²¹¹⁾, M. Bringenmeierová (kromě jiného autorka programové stati *Produktive Gemeinschaft im Volke* z roku 1930)²¹²⁾ aj.

Ve 30. letech se v rámci této školy dokonce objevily pokusy o aplikaci tehdy v sociologii módních funkcionalistických hledisek. Tuto tendenci vyjádřil i úvod M. Heinové v monografii obce Mardorf,²¹³⁾ v němž říká, že nechce studovat děm, ale bydlení, nezajímá ji kraj, ale způsob odívání, nechce zapisovat pohádky, ale sledovat vyprávění. Sociologické tendence byly v dalším vývoji nacionalistického národopisu doplněny socio-psychologickým výzkumem národa.²¹⁴⁾

V duchu svých sociologických názorů vystoupil J. Schwietering v počátečním období svého působení proti národopisu jako samostatné vědní disciplíně. Říkal, že předmět národopisu — nacionálně ohraničené rolnictvo — je svou podstatou tak bezbřehý, že není možno sledovat všechny projevy „nacionálnosti“. Navrhoval proto, aby se jednotlivé konkrétní projevy kultury sverily specializovaným disciplínám (lidová slovesnost filologií, hmotná kultura archeologií, sociální vztahy rolnictva sociologií). Úkolem národopisu by se pak mělo stát kompletní vání výsledků jednotlivých dílčích oborů.

Názor o rozdělení předmětu výzkumu národopisu vyvolal u řady současníků kritiku (např. u V. von Geramba, který současně napadl celou sociologickou podstatu Schwieteringových názorů).²¹⁵⁾

Zamítavé stanovisko k národopisu jako samostatné vědě opustil ve 30. letech i sám J. Schwietering, který se stal jedním z prvních autorů, kteří orientovali národopis programovými statemi na „sociálně-politické úkoly“.²¹⁶⁾

Se Schwieteringovou sociologicky orientovanou školou svými názory souvisel i M. Rumpf, který vytvořil pojem „národní sociologie“ (*Volkssoziologie*).²¹⁷⁾ V práci *Deutsche Volkssoziologie im Rahmen einer sozialen Lebenslehre* a rovněž

²¹¹⁾ H a g e m a n n, G.: Bäuerliche Gemeinschaftskultur in Nordravingsberg. Münster 1931; B r i n k m a n n, O.: Das Erzählen in einer Dorfgemeinschaft. Münster 1933; B r e c h e t t i o v á, M.: Das Volksmärchen als Gemeinschaftsdichtung. In: Niederdeutsche Zeitschrift für Volkskunde 9, 1931, s. 197—212; t á ž, Studien zur Lebensform des deutschen Volksmärchens. Bihl/Baden 1935; H a i n, M.: Das Lebensbild eines oberhessischen Trachtendorfes. Von bäuerlicher Tracht und Gemeinschaft. In: Forschungen zur deutschen Volkskunde I, Jena 1936.

²¹²⁾ B r i n g e n m e i e r, M.: Produktive Gemeinschaft im Volk. In: Niederdeutsche Zeitschrift für Volkskunde 8, 1930, s. 198—205; t á ž, Gemeinschaft und Volkslied. Ein Beitrag zur Dorfkultur des Münsterlandes. Münster 1931.

²¹³⁾ H a i n, M.: op. cit., úvod.

²¹⁴⁾ Kořeny této změny je však nutno hledat ve vývoji sociopsychologického směru již dříve, srv. L' H o u e t, A.: Zur Psychologie des Bauernums. Tübingen 1907; S c h w i e t e r i n g, J.: op. cit., 1927, s. 748 ad.; K o c h, C.: Volkskunde, Romantik und L'Houet's Bauernpsychologie. In: Hessische Blätter für Volkskunde 21, 1922, s. 22—50.

²¹⁵⁾ v o n G e r a m b, V.: Zur Frage nach den Grenzen, Aufgaben und Methoden der deutschen Volkskunde. In: Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 37—38, 1927—1928, s. 163—181.

²¹⁶⁾ S c h w i e t e r i n g, J.: Vom zeichenhaften Sinn der Volkskunst. In: Niederdeutsche Zeitschrift für Volkskunde 11, 1933, s. 58—67; t ý ž, Die sozialpolitische Aufgabe der deutschen Volkskunde. In: Oberdeutsche Zeitschrift für Volkskunde 7, 1933, s. 3—11.

²¹⁷⁾ R u m p f, M.: Deutsche Volkssoziologie im Rahmen einer sozialen Lebenslehre. In: Nürnberger Beiträge zu den Wirtschafts- und Sozialwissenschaften 28, 1931; t ý ž, Soziale Lebenslehre. Ihr System und ihr wissenschaftlicher Ort. In: Nürnberger Beiträge zu den Wirtschafts- und Sozialwissenschaften 33—35, 1932; t ý ž, Das gemeine Volk (1. Deutsches Bauernleben; 2. Religiöse Volkskunde). Stuttgart 1933—1936.

ve stati *Vergangenheits- und Gegenwartsvolkskunde*²¹⁸⁾ rozdělil národopis na dva směry — „národopis minulosti“ a „národopis současnosti“. Zatímco první se měl věnovat rolnickému prostředí a jeho tradiční kultuře, druhý měl být sociologicky zaměřen na moderní městskou společnost. I když se v dalších pracích M. Rumpf orientoval především na národopis minulosti — i své významné dílo *Deutsches Bauernleben* ukončil polovinou 19. století a k otázkám současnosti se nevrátil — znamenalo přesto vymezení národopisu současnosti jako sociologicky orientovaného směru významný podnět pro další badatele.

Požadavek orientace národopisu na současnou společnost přinesli v té době i další autoři — H. Freudenthal, G. Koch a A. Spamer.²¹⁹⁾ Na tyto podněty navázal směr, orientující se na výzkum dělnictva.

Mezi nejdůležitější práce národopisu o proletariátu a městě té doby v Německu patřilo dílo W. E. Peuckerta *Volkskunde des Proletariats I. Aufgang der proletarischen Kultur*²²⁰⁾ z roku 1931, napsané ze sociálně-demokratické pozice autora. W.-E. Peuckert se pokoušel o vymezení svěbytných rysů života dělníků z hlediska jejich postavení jako proletariátu. Přesným pozorováním a sociologickým pojetím se kniha blížíla čisté sociologii města, jak ji známe z americké kulturní antropologie.

Sociologickou metodu při výzkumu města a dělnictva užil i nacionálně orientovaný národopis, jehož závěry se stále více vzdalovaly objektivnímu výzkumu a stávaly se jen dokumentováním základní teze o jednotě německého národa. Tímto trendem byly ve větší či menší míře poznamenány práce O. Lehmana, L. Irleho a především W. Hellpacha.²²¹⁾

Se sociologickou orientací německého národopisu souvisel i sociálně-psychologický směr, v němž se již ve 20. a na počátku 30. let výrazně uplatňovaly myšlenky nacionalismu, především ve vztahu ke studiu rolnictva. Jedním z nejvýraznějších stoupců této koncepce byl A. Spamer. Na jeho vlivu na nacionalistickou orientaci národopisu nemění nic ani skutečnost, že byl pro své liberální názory roku 1942 odvolán z místa vedoucího berlínské katedry, což vedlo ke zdravotnímu zhroutení, z něhož se již nevzpamatoval.

A. Spamer byl nejen pro rozsah svého díla, ale též pro šíři zájmu a podněty, které přinesl, nesporně jednou z nejvýraznějších osobností německého národopisu na přelomu 20. a 30. let. Kritika Naumannovy teorie a příprava národopisného atlasu stála jen na okraji jeho působení. Činnost soustřeďoval především na vymezení národopisu jako oboru (např. ve statických *Wesen, Wege und Ziele der Volkskunde* z roku 1928, *Die Volkskunde als Wissenschaft* z roku 1933,

²¹⁸⁾ R u m p f, M.: Vergangenheits- und Gegenwartsvolkskunde. In: Kölner Vierteljahresschrift für Soziologie 9, 1931, s. 407—429.

²¹⁹⁾ F r e u d e n t h a l, H.: Volkskunde der Gegenwart. Ein Versuch über Methode und Gegenstand. In: Zeitschrift für Deutsche Volkskunde 45, 1931, s. 17—32, 93—110; K o c h, G.: Gegenwartsvolkskunde. In: Hessische Blätter für Volkskunde 30—31, 1931—1932, s. 203—220; S p a m e r, A.: Deutsche Volkskunde als Gegenwartswissenschaft. In: Niedersachsen 38, 1933, s. 1—8.

²²⁰⁾ P e u c k e r t, W. - E.: Volkskunde des Proletariats I. Aufgang der Proletarischen Kultur. Frankfurt a. M. 1931.

²²¹⁾ L e h m a n n, O.: Volkskunde und Großstadt. In: Volkskunde-Arbeit. Zielsetzung und Gehalte. Berlin und Leipzig 1934, s. 23—26; I r l e, L.: Volkskundliche Fragen der Gegenwart. Dortmund 1937; H e l l p a c h, W.: Mensch und Volk der Großstadt. Stuttgart 1939.

Deutsche Volkskunde als Gegenwartswissenschaft z roku 1933 a *Wesen und Aufgaben der Volkskunde* z roku 1934).²²²

Základem Spamerových názorů byla sociopsychologická orientace. Ve svých statcích obhajoval názor, že cílem národopisu je zkoumat takové životní projevy, které jsou spojeny s nositelem jakožto „příslušníkem národa“ (*Volksmenscht*), tedy určitým kolektivně zformovaným jedincem, a nikoli samostatným individuem. Na základě tohoto názoru hledal „skupinové vazby“, které mají psychosociální povahu a které v určité míře zasahují všechny příslušníky národa bez ohledu na jejich zařazení k některé sociální vrstvě. Těmito vazbami se u každého „příslušníka národa“ vytvářela „duchovní podstata“, jež zaručovala stejné postoje ke společnosti, národu, ale i k různým životním projevům, k práci, přátelům, přírodě aj. Materiálovou základnou výzkumu se měly stát všechny projevy duchovní a materiální kultury, odrážející „národní podstatu“.

V tomto duchu byla koncipována i velká práce *Die Deutsche Volkskunde*²²³ z roku 1934, jejímž editorem byl A. Spamer. Ve dvou dílech (prvý obsahoval textový výklad, druhý obrazový atlas) se na podkladě materiálu z nejrůznějších sociálních skupin (rolnictva, ale i měšťanstva, dělnictva apod.) dokazovala „duchovní skupinová jednota příslušníků národa“.

Tyto Spamerovy teoretické závěry — především neujasněný model „příslušníka národa“ — vedly ve druhé polovině 30. let ke spekulativnímu nacionalisticky orientovanému směru, který se snažil odhalit společné rysy národní germánské povahy, projevující se prý u všech příslušníků velkoněmeckého národa (tedy i u Němců, žijících v zahraničí).

Většina materiálově koncipovaných prací se obvykle pohybovala v mezích jednotlivých teoretických koncepcí a směřů studia, z nichž vycházely při výkladu důležitých problémů lidové kultury. Právě pod vlivem snahy prokázat pomocí materiálu ten či onen teoretický názor, bylo poměrně záhy překonáno původní pozitivistické hledisko výkladu, založené na seřazování údajů, a práce se zakládaly více na interpretaci.

Positivistické období přineslo nebyvalý vzestup zájmu o lidovou hmotnou kulturu. Tomuto trendu odpovídala především činnost muzeí, pozornost jí však věnovaly i vědecké spolky (ač orientace na lidovou slovesnost byla stále silná). Mimořádná vědecká činnost se soustředila především na lidové stavby a bydlené. Sommerova bibliografie dovedená do roku 1941 zahrnovala na 2 600 titulů vydaných v té době k této problematice.²²⁴ Z badatelů přelomu 19. a 20. století lze jmenovat např. R. Meringera, W. Pesslerera, J. R. Büngera a F. Zillnera.²²⁵ ve 20. a 30. letech patřili mezi nejvýznamnější O. Lauffer, V. von Geramb

²²² Spamer, A.: *Wesen, Wege und Ziele der Volkskunde*, 1928; t ý ž, *Die Volkskunde als Wissenschaft*, Stuttgart 1933; t ý ž, *Deutsche Volkskunde als Gegenwartswissenschaft*, In: *Niedersachsen* 38, 1933, s. 1—8; t ý ž, *Wesen und Aufgaben der Volkskunde*, In: *Die Deutsche Volkskunde* 1, 1934, s. 1—16.

²²³ *Die Deutsche Volkskunde* (hrsg. A. Spamer) 1—2, Leipzig und Berlin 1934—1935.

²²⁴ Sommer, K.: *Bauernhof-Bibliographie*, Leipzig 1944.

²²⁵ Meringer, R.: *Studien zur germanischen Volkskunde*, In: *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft* 21—25, 1891—1895; Pessler, W.: *Das alt-sächsische Bauernhaus in seiner geographischen Verbreitung*, Braunschweig 1907; Schmidt, L.: *op. cit.*, 1951, s. 116

a B. Schier.²²⁶ Vydány byly rovněž rozsáhlé speciální monografie věnované lidovému kroji (např. práce R. Helma), zemědělskému nářadí (P. Leser) aj.²²⁷ Rozbor názorů jednotlivých autorů, zabývajících se dílčími otázkami, přesahuje svou podstatou záměr podat základní přehled vývoje národopisných koncepcí, nebylo je proto možno v tak krátkém příspěvku podrobněji rozvádět.

Německý nacionalistický národopis v období fašismu (1933—1945)

Především v hospodářských a sociálních rozporech kapitalistického vývoje ve 30. letech 20. století je nutno hledat podmičky politického vítězství fašismu v Německu. V období vleklé hospodářské krize třídní boj proletariátu ještě zesílil — ze strachu před „fantomem proletariátu“²²⁸ toužila buržoazie po vládě „pevné ruky“. Tu nabízel fašismus. Militaristický kurs hitlerovského Německa sliboval velké možnosti zbrojařskému průmyslu, dobytí cizích území nabízelo trhy i kapitalistickým vlastníkům ostatních sfér výroby. A tak sobecká a krátkozraká politika příslušníků velkokapitálu umožnila nástup nejreakčnějšího rožimu — fašismu. Po obsazení Rakouska se tento trend prosadil i tam.

Velký vliv na ideologickou základnu vědy měly dvě knihy, které představovaly „bible fašismu“ — Hitlerův *Mein Kampf* a Rosenbergův *Mythus des 20. Jahrhunderts*. Především z nich přebíraly společenské vědy rasistické, nacionalistické a sociologické představy, které potom ve svých „vědeckých“ příspěvcích rozpracovávaly a potvrzovaly. Působení fašismu zasáhlo všechny společenské vědy. Také archeologie, dějepisectví, dějiny kultury a jazykověda přinášely práce, které svým tendencím přístupem vytvářely širokou ideologickou základnu pro formování fašismu.

Fašistická ideologie se s koncepcemi německého národopisu prolínala téměř ve všech stěrách působení. Položíme-li si přitom otázku, který fenomén byl počátkem a ovlivnil cestu druhého, není odpověď jednoznačná. Na jedné straně fašistická ideologie přinesla řadu názorů, které se věčily do národopisné teorie, na druhé straně ale i některé starší národopisné teorie přinesly myšlenky, které pomáhaly formovat fašistickou ideologii. Kořeny mnoha názorů, které se vyhroutily v nacionalistickém národopise 30. a 40. let, je proto nutno hledat již v předchozím vývoji.

Vzájemné sepětí fašistické ideologie a německého nacionalistického národopisu bylo zřejmě těsnější než u ostatních společenských věd. Tato skutečnost vyplývala z předmětu výzkumu; zatímco příbuzné společenskovědní obory si všimaly dílčích otázek, spojených s hlavním objektem ideologické idealizace — národem, národopis řešil tuto otázku jako takovou, celý národ stál ve středu jeho zájmu.

(J. R. Bünger se zabýval lidovými stavbami ve Štýrsku, Kraňsku a Burgenlandu; F. Zillner v Salzburku).

²²⁶ Lauffer, O.: *Der Weihnachtsbaum in Glaube und Brauch*, Berlin u. Leipzig 1934.

²²⁷ Helma, R.: *Die bäuerlichen Männertrachten im Germanischen Nationalmuseum zu Nürnberg*, Heidelberg 1932; t ý ž, *Hessische Trachten I—2*, Heidelberg 1932—1934; Leser, P.: *Entstehung und Verbreitung des Pfluges*, München 1931.

²²⁸ Erich, O. A. - Beitl, R.: *op. cit.*, s. 755.

I když měl německý národopis i v předchozím vývoji výrazné ideologické rysy a politický smysl (v některých obdobích vědomě proklamované), teprve fašismus přinesl skutečné následnou politizaci oboru. V soudobé západoněmecké historiografické literatuře, která hodnotí národopis tohoto období, se často poukazuje na několik výjimek — odborníky, kteří se nezaprodali fašismu a byli pro svůj neohrožený postoj stíhání represemi (např. A. Reichwein, R. Kriss, W.-E. Peuckert).²²⁹⁾ O ostatních autorech se hovoří spíše z hlediska faktů a problémů analyzovaných jejich díly, aniž by se rozebírala ideologická podstata působení.²³⁰⁾ Někdy se dokonce objevuje obhajoba, že pouze „národopis zklamal“ — je však třeba říci, že nezklamala věda, ale lidé.

Projevem politizace oboru nebyl jen zájem o politické problémy jako takové (existující i dříve), ale těsné spojení a vědomé přísluhování jediné politické nacionální socialistické straně (NSDAP). To se promítlo i do skutečnosti, že národopisné práce nevznikaly již jen pro úzký okruh odborníků, ale v popularizované formě se šířily i prostřednictvím novin, přednášek a rozhlasu s cílem ovlivnit co nejširší masy posluchačů.

Směr ideologickému podřízení se národopisu NSDAP dala stat M. Zieglera *Volkskunde auf rassistischer Grundlage* z roku 1934,²³¹⁾ která se stala vzorem pro další autory. V této stati přiznal autor právo existence pouze takového národopisu, který je založen na „rasově uvědomělých ideích“. V protikladu ke starší diskusi o kulturně-sociálních jevech, vycházejících z existence „dolní“ a „horní“ vrstvy národa, postavil vztah nový: kulturní jevy rozdělil na „povahově vlastní, vycházející ze lpění na národní podstatě“, a na „povahově cizí, dané přijetím cizího vlivu“. Základním problémem národopisu nebylo proto již vymezení toho, co charakterizovalo život určité sociální skupiny v rámci národa, ale stanovení rasových kritérií. Cílem se stalo hledání skupin v rámci národa, a zejména nordickým kulturním výrazem“, jenž byl v průběhu historického vývoje zasažen vlivem cizích ras. Úkolem národopisného badatele mělo být očistění německé národní tradice od povahově cizích rysů, osvobození národní duše a zabezpečení jejího dalšího vývoje. Až doposud stál ve středu zájmu rolník, uzavíral M. Ziegler, v rámci koncepce jednotného národa však bude nezbytné studovat i svět městského pracovníka, který byl cizími vlivy zasažen nejvíce, a „osvobodit“ ho.²³²⁾

Podobných politizujících programů bylo v polovině 30. let vydáno více (např. E. Fehle, W. Steller, H. Freudenthal).²³³⁾ Výrazem politické uvědomělosti ná-

²²⁹⁾ A. Reichwein, spolupracovník berlínského národopisného muzea, byl roku 1944 popraven — srv. Steimann, V.: Adolf Reichwein zum Gedankten. In: Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 4, 1958, s. 429—435; popraven byl i R. Kriss, W.-E. Peuckert byl stíhán represemi — srv. Weber-Kellermann, I.: op. cit., 1969, s. 79—80.

²³⁰⁾ Emmerich, W.: Zur Kritik der Volkstumsideologie. Frankfurt a. M. 1971; Bauer, H.: op. cit., 1965, s. 177—204; Darnoff, R.: Soziologie und Nationalsozialismus. In: Deutsches Geistesleben und Nationalsozialismus, 1965, s. 108—122; Brückner, W.: Volkskunde und Nationalsozialismus. Zum Beispiel Matthes Ziegler. In: Bayerische Blätter für Volkskunde 13, 1986, s. 189—192.

²³¹⁾ Ziegler, M.: Volkskunde auf rassistischer Grundlage. In: Nationalsozialistische Monatsheften 5, 1934, s. 711—717.

²³²⁾ Weber-Kellermann, I.: op. cit., 1969, s. 77.

²³³⁾ Fehle, E.: Die Volkskunde im neuen Deutschland. In: Oberdeutsche Zeitschrift

rodopisných pracovníků se stalo označení *NS-Volkskundler* (nacionálně-socialistický národopisec).

Poměrně záhy se však — i přes úpornou snahu národopisu být hlavní nacionální vědou — začaly odštěpovat směry, které z národopisné práce vybíraly jako předmět svého zájmu jen určitou část (např. věda o rasách — *Rassenkunde*, věda o Němcích — *Deutschkunde*, věda o národním svérázu — *Volkstumskunde*) či které se dokonce měly stát ideologickou základnou národopisného výzkumu (národní ideologie — *Volksideologie*). Především tyto směry opomíjely — být i základní — principy vědy a staly se ideologickým fórem k propagaci politických cílů. Proto se jim v hitlerovském Německu dostávalo ještě větší podpory, než jakou měl sám národopis. Na berlínské univerzitě byla např. vedle katedry národopisu zřízena katedra pro „vědu o národním svérázu“, která byla proklamována (na rozdíl od údajně „vědeckého“ národopisu) jako věda politická.²³⁴⁾ Změny postavení národopisu v ideologické struktuře se odrazilily i v organizační sféře. Zatímco starší vědecká národopisná centra zůstala vyhrazena „vědecké práci“, zřizovala se střediska nová, která měla být současně politickými orgány. Jim se dostalo maximální státní podpory, projevující se i v tom, že získaly mnohé staré sběry, knihovny a jiné materiály na úkor původních vědeckých společností a univerzit.

Nejvýznamnějšími středisky „politického národopisu“ se staly dvě organizace. Prvou z nich bylo „Německé dědictví předků“ (*Deutsches Ahnenerbe*), založené R. W. Darrém. Jeho činnost se obracela především k rolnictvu. Tomu odpovídala i publikační činnost R. W. Darrého, autora spisů *Das Bayerntum als Lebensquell der nordischen Rasse* z roku 1928, *Neuadel aus Blut und Boden* z roku 1930 a *Blut und Boden, ein Grundgedanke des Nationalsozialismus* z roku 1936.²³⁵⁾ Druhým střediskem byl „Rosenbergův úřad“ (*Ami Rosenberg*), který byl vlastně tzv. vědeckou institucí vládnoucí fašistické strany. Svou činností se orientoval ve značné míře na národnostní problematiku zahraničních obsazených či dobývaných území.²³⁶⁾

Rosenbergův úřad a organizace Německé dědictví předků se dostávaly často do prudkých konfliktů, za nimiž stála osobní prestiž a snaha získat vůdčí postavení na poli nacionalisticky a rasově orientované národopisné práce. Kromě dvou centrálních berlínských středisek existovala však řada dalších fašistických organizací, které alespoň okrajově s národopisnou činností souvisely — např. *Institut für Ostforschung* a řada dalších.

I když se fašistická ideologie promítala v německém nacionalistickém národopisu řadou rysů, které byly navzájem propojené, je přesto možno rámcově vytyčit několik hlavních trendů, které určovaly směr výzkumu.

Prvým výrazným rysem byla rasistická orientace. Navazovala na francouzské rasové teorie hraběte A. von Gobineau a H. S. Chamberlaina z 19. století.

für Volkskunde 7, 1933, s. 1 ad.; Steller, W.: Volkskundliche Arbeit im Lichte des Nationalsozialismus. In: Volkskundliche Gaben 1934, s. 244—252; Freudenthal, H.: „Mein Kampf“ als politische Volkskunde der deutschen Gegenwart auf rassistischer Grundlage. In: Zeitschrift für Volkskunde 6, 1936, s. 122—135.

²³⁴⁾ Lüers, F.: Volkstumskunde im Unterricht. Frankfurt a. M. 1924.

²³⁵⁾ Brockhaus Enzyklopädie 4, Wiesbaden 1968, s. 329.

²³⁶⁾ Brockhaus Enzyklopädie 16, Wiesbaden 1973, s. 132.

Filozofickou základnu v Německu představovalo především dílo F. Nietzscheho a jeho pojetí „nadčlověka“.

Rasová teorie se v Německu začala prosazovat již na konci 20. let. V roce 1926 začal v Mnichově vycházet časopis *Volks und Rasse*,²³⁷⁾ s nímž spolupracovala řada národopisců především z univerzitních řad (H. Fehr, E. Fehrle, A. Haberlandt, A. Helbok, W. Pessler, P. Sartori, R. Ch. Thurnwald, F. Wrede). O jedinečnosti bavorského území, které prý bylo ovlivněno jeho nordickým rasovým výrazem, přednášel v témže roce Reinherth.²³⁸⁾

Rasová teorie nevycházela z empirického antropologického výzkumu, ale z naprosto nevědeckých spekulativních odhadů. Většina prací neměla sloužit analýze problému, ale jen k ilustraci předem stanovené teze. Základní linie takto orientovaných prací byla velice podobná, a není proto účelem zabývat se podrobněji všemi. Jako ilustrace může posloužit charakteristický pohled K. von Spiëbe *Deutsche Volkskunde als Erschließerin deutscher Kultur*²³⁹⁾ z roku 1934. Rasa se zde definovala²⁴⁰⁾ jako „skupina živých bytostí, která vznikla izolovaně prostřednictvím přirozeného výběru ze společných kořenů a bez přímější cizích elementů“. Tím se zformovaly tělesné i duchovní dědičné vlohy a vnější vzhled, kteréz odlišovaly rasu od jiných skupin. Jediné rasa prý mohla plodit sobě rovné potomky. K tomu K. von Spiëb dodával, že tím je rasa současně „harmonii“, „životním stylem“ a „charakterem“.

V Evropě se prý vyskytuje 6 základních ras (nordická, fálská, vestická, ostická, dinárská a východobaltská), které se podrobně popisovaly z hlediska rozšíření a „duchovní hodnoty“. ²⁴¹⁾ Nejvýše stojí nordická rasa, jí se blíží rasa fálská, zatímco východobaltská rasa (kam se řadili i Slovani) je mongoloidní, bez vůle ovlivnit svůj osud.

Spiëbova kniha vyšla roku 1934, kdy se rasová teorie teprve formovala. Ještě vyhranější podoby rasové teorie nabyly ve 2. polovině 30. let. V té době se uplatňovala tendence zahrnout „jako věc rasové cti“ do skupiny nordické rasy co největší část německého národa (např. práce E. Kriecka).²⁴²⁾ Vyhraněně rasistickou koncepcí představovala etnobiologie, jejímž tvůrcem se stal W. Scheidt. Jejím základem bylo tvrzení, že kulturní chování je vrozené, biologicky determinované a zakotvené v rase.²⁴³⁾

Ulkázku národopisné interpretace lidové kultury z hlediska rasové teorie byla práce A. Seiferta *Volkslied und Rasse*²⁴⁴⁾ z roku 1940. Vývoj lidové písně autor hodnotil z hlediska rasových změn a došel k závěru, že 14.—16. století, kdy došlo k rozkvětu lidové písně, bylo dobou „rasového zdraví“, po němž

²³⁷⁾ Volk und Rasse. Illustrierte Vierteljahresschrift für deutsches Volkstum 1, 1926.

²³⁸⁾ Náčory, v nichž se projevuje rasová teorie, shrnula nacionalistická práce Voegelin, E.: Die Rassenidee in der Geistesgeschichte von Ray bis Carus, Berlin 1933.

²³⁹⁾ Von Spiëb, K.: Deutsche Volkskunde als Erschließerin deutscher Kultur, Berlin 1934.

²⁴⁰⁾ Vymezení převzal K. von Spiëb od O. Recha (in: Volk und Rasse 8, 1933, s. 217).

²⁴¹⁾ Von Spiëb, K.: op. cit., s. 34—36, 40—42.

²⁴²⁾ Krieck, E.: Die rassistische Herabsetzung der „Schwarzwaldbewohner“. In: Oberdeutsche Zeitschrift für Volkskunde 11, 1937, s. 172 ad.

²⁴³⁾ Scheidt, W.: Lebensgesetz der Kultur, Berlin 1929; t. ý. ý. Kulturbioogie. Vorlesung für Studierende aller Wissensgebiete, Jena 1930.

²⁴⁴⁾ Seifert, A.: Volkslied und Rasse. Ein Beitrag zur Rassenkunde, Reichenberg, Berlin-Lichterfelde 1940.

nastal úpadek až do 18. století, kdy na krátký čas došlo opět k vzestupu lidové písně. Tento vzestup však neměl dlouhého trvání, protože nordické rasové elementy byly znovu oslabovány především dinárskými a ostickými rasami.

Rasová teorie byla podrobně rozpracována i samostatnou disciplínou — vědou o rasách (*Rassenkunde*), v níž se mísily metody antropologie, národopisu a psychologie do naprosto scestné rasistické koncepce, v níž byly fašistické politické cíle povýšeny nad vědecké poznání (programově např. u A. Rosenberga).

Druhým výrazným rysem národopisu té doby byl vyhraněný buržoazní nacionalismus. Nejrůznější modifikace nacionalistického citění se německým národopisem vímuly jako červená nit po celé jeho dějiny. V určitých obdobích mohla národní orientace národopisu přimáset i pozitivní výsledky (např. v dobách boje národa za svobodu, v období národního obrození), pokud šlo o orientaci vlasteneckou. Nacionalistická orientace německého národopisu však měla charakter jiný — její podstata byla šovinistická a agresivní. V konkrétních společenských podmínkách a ve spojení s rasovou teorií představovala nástroj k ospravedlnění vojenské agrese vůči ostatním národům.

Za otce programového buržoazního nacionalismu v národopisu lze označit M. H. Boehma, především jeho práce *Das eigenständige Volk* z roku 1932 a *Volks-theorie und Volkstumspolitik* z roku 1934, které přinesly koncepci „Riehlvské renesance“.²⁴⁵⁾

Jednou z otázek, diskutovaných v nacionálně orientovaném proudu tehdejšího národopisu, byla existence jednotlivých „kmenů“ v německém národu. O „kmenové“ orientaci národopisu psal již E. Hoffmann-Krayer, na něj navazoval „výzkum kulturního prostoru“ (*Kulturraumforschung*).

Dílem Rakšana A. Helboka *Die deutschen Stämme und die moderne Volkswissenschaft*²⁴⁶⁾ z roku 1933 byla tato otázka postavena na nových základech. Autor uvítal plán „vytvoření nové říše vybudované na kmenovosti (*Stammes-tümer*), která mohla vyjádřit „přirozené zvláštnosti“, existující v rámci oné velké společnosti.

Proti „kmenové“ koncepci se naproti tomu postavil N. Fox,²⁴⁷⁾ který tvrdil, že život jednotlivých skupin vyrůstal z jediného pramene — ze základních sil národa, a nikoli z krajinných či jiných faktorů.

Problém kmenové tradice stál však z hlediska nacionalistické orientace spíše na okraji zájmu a promítal se jen v praktické potřebě organizační struktury žup a formování místního regionálního povědomí.²⁴⁸⁾

Podstatně výrazněji se nacionální hledisko v národopisné práci uplatnilo při výzkumu německých jazykových enkláv v zahraničí. Speciální obor té doby — věda o jazykových ostrovech (*Sprachinselvolkskunde*) — nalezl živý ohlas především mezi zahraničními německými národopisnými badateli, kteří tak podporovali ideu vytvoření jednotného velkého Německa. Teoretický základ tomuto směru položil pražský profesor národopisu G. Jungbauer v práci *Sprachinsel-*

²⁴⁵⁾ Boehm, M. H.: Das eigenständige Volk. Göttingen 1932; t. ý. ý. Volkstheorie und Volkstumspolitik, 1934.

²⁴⁶⁾ Helbok, A.: Die deutschen Stämme und die moderne Volkswissenschaft. In: Volkswissenschaftliche Gaben, John Meier zum 70. Geburtstag dargebracht. Berlin und Leipzig 1934, s. 54—67.

²⁴⁷⁾ Fox, N.: Volkskunde und Volkstumsarbeit. Saarbrücken 1937, s. 28.

²⁴⁸⁾ Bausinger, H.: op. cit., 1965, s. 181.

volkskunde²⁴⁹) z roku 1930. Na ni navázal W. Kuhn knihou *Deutsche Sprachforschung*²⁵⁰) z roku 1934. Záhy vzniklo značné množství prací, které dokazovaly na národopisném materiálu kulturní a národní jednotu těchto zahraničních enkláv s německy hovořícím obyvatelstvem (např. práce J. Haniky, B. Schiera).

I když byl charakter těchto prací různorodý (od materiálových příspěvků až po politické pamflety), jeden rys měly společný — zdůrazňovaly studium „národopisného vlivu státních hranic na velkoněmecký národ“²⁵¹) poukazovaly na nedůstojné postavení zahraničních Němců, obklopených prý nekulturními národy. Základní teoretickou premisou se v hodnocení historického vývoje stalo tvrzení, že „největší škodou pro tuto dobu (tj. přelom antiky a středověku — V. V.) se stalo, že jižní Rusko, kde původně panovali Gótové, a země na východ od Labe a Odry Germáni uvolnili a nechali obsadit Slované“²⁵²) kteří sem přitáhli. Především do tohoto proudu se včleňovali i sudetoněmečtí autoři, působící ve 30. letech v Čechách.

Historiografický rozbor studia jazykových ostrovů by si vyžádal v budoucnosti zřejmější pozornosti, než mu bylo věnováno doposud, nejen z hlediska obnovených revanšistických výpadů některých skupin v NSR, ale také proto, že i v poválečné odborné literatuře se tento výzkum (v novém hávu oděny) plánovitě rozvíjel.²⁵³)

S aplikací geografické metody v nacionalistickém národopisu souvisel i vznik „učení kulturních okruhů“ (*Kulturkreislehre*), nazývaného též „kulturně historickou školou“. Teorii koncipoval prací *Handbuch der Methode der kulturhistorischen Ethnologie* ve 30. letech vídeňský etnolog W. Schmidt.²⁵⁴) Na něj navázal W. Koppers.²⁵⁵)

Kulturně historická metoda vycházela ze starší práce F. Graebnera. Jejím cílem bylo sice podle W. Schmidta pracovat na poli obecné historie, prostředkem poznání však neměly být písemné prameny, nýbrž kultura jako taková. Základním cílem bylo určení rozšíření a relativního věku jednotlivých jevů a jimi utvářených „kulturních okruhů“. „Kulturní okruhy“ představovaly určité civilizační stupně, které se difuzí šířily po celém světě a ovlivňovaly vznik jim podobných „civilizací“. Nejvyšším cílem mělo být „pochopení kultury, pochopení nehlubších smyslů a vzájemných přičinných souvislostí všeho kulturního dění vůbec“.²⁵⁶) Schmidtovou představou bylo vykládat kulturu ze studia kultury

²⁴⁹) Jungbauer, G.: Sprachinselvolkskunde. In: Sudetendeutsche Zeitschrift für Volkskunde 3, 1930, s. 143—150, 196—204.

²⁵⁰) Kuhn, W.: Deutsche Sprachinselforschung. Plauen 1934.

²⁵¹) Jungbauer, G.: op. cit., 1930, s. 156.

²⁵²) von Spieß, K.: op. cit., s. 66.

²⁵³) Weber-Kellermann, I.: Zur Frage der interethnischen Beziehungen in der „Sprachinselvolkskunde“. In: Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 62, 1959, s. 19—47; Hutterer, C. J.: Grundsätzliches zur Sprachinselforschung. In: Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 85, 1963, s. 177—196.

²⁵⁴) Schmidt, W.: Handbuch der Methode der kulturhistorischen Ethnologie. Münster 1937; — svh. Hultkrantz, A.: op. cit., s. 174—175.

²⁵⁵) Koppers, W.: Grundsätzliches und geschichtliches zur ethnologischen Kulturkreislehre. In: Beiträge Österreichs zur Erforschung der Vergangenheit und Kulturgeschichte der Menschheit, Symposium 1958. Wien 1959.

²⁵⁶) Hultkrantz, A.: op. cit., s. 173.

samé. Tato metoda, pohybující se v kruhu, nenalezla v národopisu mnoho přívrženců, výrazněji se především z hlediska metody práce uplatnila jen v archeologii.

Třetím rysem národopisného výzkumu bylo historicky orientované studium myšletky chápaného „germánství“. V terminologii rasové teorie platila rovnice — „nordické = germánské“²⁵⁷) Kategorie „germánství“ zahrnovala soubor vykonstruovaných jevů, v nichž se měl odrážet prazáklad národa a rasy. V nacionalistických pracích se často objevovala romantická metafora, volající po „vyhrabání zasypaných studni německého života“.

S touto orientací souvisela i teoretická koncepce „kontinuity“. Zatímco pro mytologickou školu romantického období existovala nepřerušená tradice mezi minulostí a současností, umožňující na základě dochovaných reziduí rekonstruovat prapůvodní podobu kultury, otázka kontinuity byla v nacionalistickém národopisu položena odlišně. Východiskem se stala představa konstantní povahy kultury (z této premisy vycházelo např. i ocenění kulturních kvalit jednotlivých ras v dějinách); nepřerušená kontinuita měla umožnit konstruovat z obrazu minulosti budoucnost. Jinými slovy — něslo o poznání, jak vypadal kulturní obraz národa v pradávné minulosti, ale o aplikaci těchto poznatků na současnou společnost a jejích prostřednictvím působit na stmelení národa, na podporu „germánství“ rysů národní povahy.

Nejsíte formuloval tento problém O. Höfler v práci *Das germanische Kontinuitätsproblem*.²⁵⁸) Na podkladě především skandinávského materiálu hledal autor kontinuitu kulturních společenských forem, které mu byly důkazem „jednoty germánských dějin“. Kontinuita se prý stávala podstatou samotného života; v „přežívání kulturních forem a organického smyslu“ spočívalo „přežití národní substance“.

Otázkou kontinuity se zabýval i vídeňský historik A. Dopsch, který tento problém formuloval jako hledání kulturních elementů germánského starověku, které při konstantním obsahovém významu přetrvaly až do současnosti. Na základě akrobatického myšlenkového postupu došel k požadavku studovat reálné tradice formy, z nich poznat podstatu nejranějších starých forem a tak odvodit onu kontinuitu — tedy z jedné známé odvodit dvě neznámé (nejstarší formy i jejich kontinuitu).

Jednotliví autoři hledali ke všem jevům, existujícím v německé kultuře, paralely v minulosti a dokazovali jejich germánský původ. Proto O. Huth v práci o vánočním stromku, k němuž prý nalezl nejstarší doklady až v Řecku, uváděl v závěru úvahu, že i přes všechna svědectví se domnívá, že původ německého vánočního stromku je nutno hledat v germánském kulturním proudu.²⁵⁹) Někdy působily až absurdně krkolomné úvahy, jejichž jediným cílem bylo nalézt za každou cenu germánský původ některých významných objevů starověku a středověku.

Významné postavení v germánské orientaci národopisu připadlo „vídeňské

²⁵⁷) Bausinger, H.: op. cit., 1965, s. 186.

²⁵⁸) Höfler, O.: Das germanische Kontinuitätsproblem. Hamburg 1937.

²⁵⁹) Huth, O.: Das Alter des Lichterbaumes. In: Oberdeutsche Zeitschrift für Volkskunde 12, 1938, s. 172—174.

škole". Za jednoho z jejích předchůdců lze považovat vídeňského etnologa H. Schurtze, který v práci *Alterklassen und Männerbünde*²⁶⁰⁾ z roku 1902 vystoupil proti evolucionismu a učení J. J. Bachofna o matriarchátu. Podle H. Schurtze existovaly vždy „tvůrčí síly mužského domu“; zatímco žena byla uvězněna rodinnou strukturou, život může být určován pospolitým pudem, který tvoří základ všech vyšších sociálních vazeb. Doplnkem sdrůzovacího pudu byla zába-va, již skýtal boj. Na základě této koncepce pak interpretoval některé starověké sociální skupiny s jejich iniciačními obřady a dalšími projevy, které se mu zdály být důkazem „tajných primitivních mužských sdružení“.

Na tento směr ve 30. letech nejprve navázal O. Höfler, který v práci *Kultische Geheimbünde der Germanen*²⁶¹⁾ rozvinul tvrzení o existenci tajných mužských sdružení, aplikoval ho však výlučně na německý národ, pro který se mu zdála být charakteristická. S příznačným patosem doby uzavřel práci tvrzením, že v mužských spolecích nalezlo místo nadání nordické rasy, rozvinula se tu její státní tvůrčí síla. V této práci se rovněž objevila koncepce „národního národopisu“ (*völkische Volkskunde*), vyznačujícího se učením o převaze nordické rasy, o elitářské podstatě mužských spolků, o hodnotě válečného činu a o germánsko-německém poslání vládnout.²⁶²⁾

K okruhu vídeňské školy patřil dále K. von Spieß²⁶³⁾, který se soustředoval především na otázky mytologie, dále historik umění J. Strzygowski aj.

S tímto proudem souvisel do jisté míry i „právní národopis“, který se rozvinul na konci 30. let. Od roku 1939 vycházela edice *Das Rechtswahrzeichen — Beiträge zur Rechtsgeschichte und rechtlichen Volkskunde* (redigovaná K. S. Badenem). V ní vyšly práce A. Diehla o hranicích práva a meznících, E. Künssberga o symbolech gesta přísahy a jiné příspěvky k otázce společenského života německého lidu v minulosti.²⁶⁴⁾

Na koncepci „germánství“ navazovala i diskuse o cílech národopisu, již v polovině 30. let otevřel V. von Geramb, především v příspěvcích *Zu den völkischen Grundfragen a Ueberbundenheit*.²⁶⁵⁾ V nich vystoupil proti naumannovskému pojetí „primitivnosti“ a navrhl nahradit „primární jevy lidové vrstvy (vulgus)“ orientací novou, zaměřenou na základní proudy historického vývoje národa. Jako pracovní základ se měla vyzdvihnout „životní síla prapůvodní jednotnosti (Ueberbundenheit)“. Tato prapůvodní jednotnost (germánství) se měla stát kritériem hodnocení a výběru. Na tomto teoretickém základě pak byla vydána řada

nacionalistických prací, např. soubor monografií pod názvem *Volk* (vydával K. Wagner) a *Deutsches Volkstum* (vydával J. Meier).²⁶⁶⁾

Pro celou fašistickou ideologii byla příznačná obliba v symbolech, které měly nejrůznějším způsobem vyjadřovat „germánství“. Stranou tohoto zájmu ne- zůstal ani nacionalistický národopis. Mohl přitom navazovat na některé starší mytologicky orientované práce (např. na pokus interpretovat význam pohádek prostřednictvím starogermánských run).²⁶⁷⁾

Podstatou zájmu o symboly nebyla ovšem snaha o střízlivé posouzení možného smyslu, ale iracionální hledání „temné mytické podstaty“ ve všem, co jen vzdá- leně mohlo připomínat symbol.

Symbolická interpretace zacházela často až k absurdním závěrům, které se však povyšovaly na vědecké zjištění. Tak např. H. Winter „odhalil“ v dětské hře vydlabat na podzim bulvu řepy a umístit do ní svíčku, která ji prosvěcovala, odraz sluneční symboliky.²⁶⁸⁾

Příkladem syntetické práce, v níž byla fantazie povýšena při výkladu symbo- lů na vědeckou metodu, byla kniha *Urörter-Erbe in deutscher Volkskunst*, jejímž autorem byl O. von Zaborsky-Wahlstätten. Publikoval v ní přes 650 motivů nalezených na nejrůznějších artefaktech z pravěku, starověku, ale též v současn- né lidové kultuře. V dobovém duchu je interpretoval jako nejrozmanitější sym- boly germánského původu. Především geometrické motivy, prý příznačné pro cítění nordické rasy, se staly oblíbenou půdou spekulace.

Nejposvátnějším symbolem fašismu byl hákový kříž. O něm jako symbolu „germánství“ existovala obsáhlá literatura, v níž se objevovala nadsená tvrzení typu — „hákový kříž je jako hvězda, která ukazuje cestu německému ná- rodu“.²⁶⁹⁾

Koncepce germánství jako univerzálního sociologického pohledu, sjednocující- cího hlediska národopisu, bývala — i když někdy zastrněná — v rozporu s hlav- ním a pro německý národopis charakteristickým trendem sociálního výzkumu — studiem německého rolnictva. Zatímco prvý směr hledal národní rysy u celé- ho národa, druhý pouze na venkově.

²⁶⁶⁾ V řadě „Volk“ vyšly tyto díly — I: Haberland, A.: Die deutsche Volkskunde. Eine Grundlegung nach Geschichte und Methode im Rahmen der Geisteswissenschaften. Halle 1935; 3: von Künzberg, E.: Rechtliche Volkskunde. Halle 1936; 4: Petsch, R.: Spruchdichtung des Volkes. Vor- und Frühformen der Volkedichtung. Halle 1938; 5: Helbok, A.: Deutsche Siedlung. Wesen, Ausbreitung und Sinn. Halle 1938. V řadě „Deutsches Volkstum“ — I: Lehmann, O.: Deutsches Volkstum in Volkskunst und Volkstracht. Berlin 1938; 2: Peuckert, W.-E.: Deutsches Volkstum in Märchen und Sage, Schwank und Rätsel. Berlin 1938; 3: Moser, H.-Zoder, R.: Deutsches Volkstum in Volksschauspiel und Volkstanz. Berlin 1938; 4: Pfister, F.: Deutsches Volkstum in Glauben und Aberglauben. Berlin 1936; 5: Geiger, P.: Deutsches Volkstum in Sitte und Brauch. Berlin und Leipzig 1936; 6: Helbok, A.: Haus und Siedlung im Wandel der Jahrtausende. — Marzell, H.: Garten und Pflanzen. Berlin 1937.

²⁶⁷⁾ Bausinger, H.: op. cit., s. 192.

²⁶⁸⁾ Winter, H.: Dämonie oder Sinnbild. Ein volkskundlicher Versuch zur Wertung des Mitwinterbrauches im Odenwald. In: Oberdeutsche Zeitschrift für Volkskunde 12, 1938, s. 145—164.

²⁶⁹⁾ Fehrlé, E.: Das Hakenkreuz. In: Oberdeutsche Zeitschrift für Volkskunde 8, 1934, s. 5—38.

²⁶⁰⁾ Schurtz, H.: Alterklassen und Männerbünde. Eine Darstellung der Grundformen der Gesellschaft. Wien 1902.

²⁶¹⁾ Höfler, O.: Kultische Geheimbünde der Germanen. Frankfurt a. M. 1934; srv. Kaiser, K.: op. cit., s. 163.

²⁶²⁾ Weber-Kellermann, I.: op. cit., 1969, s. 76.

²⁶³⁾ Napt. von Spieß, K.: Marksteine der Volkskunst 1—2. Wien 1937—1942; von Spieß, K.-Mudrak, E.: Deutsche Märchen — Deutsche Welt. Zeugnisse nordischer Weltanschauungen in volkstümlichen Überlieferung. Wien 1939.

²⁶⁴⁾ Petrán, J. a kol.: op. cit., s. 82.

²⁶⁵⁾ von Geramb, V.: Zu den volkskundlichen Grundfragen. In: Niederdeutsche Zeitschrift für Volkskunde 14, 1936, s. 155—164; týž, Urverbundenheit. In: Hessische Blätter für Volkskunde 36, 1937, s. 1—31.

Rolník stál ve středu zájmu německého národopisu prakticky od počátku oboru. Dlouhá tradice vyvrcholila právě ve 30. letech, kdy sociologická a sociopsychologická orientace (J. Schwietering a jeho škola, A. Spamer aj.) přerostla v duchu fašistické ideologie v nacionalistickou koncepci. Poznamenána byla především tím, že po Hitlerově nástupu k moci se většina sociologů z Německa vystěhovala; sociálnímu výzkumu se proto věnovali často neodborníci.

Za jednoho ze zakladatelů „nacionální rolnické socioetnografie“ lze považovat R. W. Darrého a jeho práci *Das Bauerntum als Lebensquell der Nordischen Rasse*.²⁷⁰ Nejvýraznější však tuto orientaci poznamenal A. Hitler svými axiomatickými závěry v knize *Mein Kampf*, které nepřipouštěly pochybnosti a diskusi. Rolnictvo se zde oslavovalo jako „základ celého národa“, jako ztělesnění kulturního světa, udržujícího se zvláštní věrností vlastní národnost. V konzervativnosti venkova, lpícího na svém původu a půdě (*Blut und Boden*), se spatřovala „nevyčerpitelná životodárná národní síla“.²⁷¹ Právě proto prý bylo úkolem nacionálně-socialistické kultury čerpat z venkova; tomu odpovídala i orientace národopisu.

Idealizující pohled, glorifikující vše „rolnické“, se prolínal řadou tehdejších prací (např. F. W. Gail).²⁷² S vysokým oceněním venkovského způsobu života souvisele požadavek na rozšíření „rolnické kultury“ i mezi ostatní vrstvy národa. Tím vyvstal před národopisem úkol dokumentovat lidové slavnosti a zvyky, a ty potom upravovat pro praktickou potřebu. Nešlo ovšem o prosté přejímání, ale úpravy v „nacionálně-socialistickém duchu“. Tento směr „praktického národopisu“ se zabýval především materiálem a teoretickou základnu výrazněji neovlivnil.

V duchu fašistické ideologie uplatňoval národopis i další vedlejší principy. Zatímco v koncepci dějin se pině ustálilo pojetí „velké osobnosti“, v národopisné práci vystupoval pravý opak — národ se chápal jako „kadlub, v němž se jedinec zcela přetaví“. Priorita společnosti se stala věcí víry, individualita byla naproti tomu projevem neněmeckého ducha.²⁷³ Člověk neměl vystupovat jako samostatný jedinec, ale jako osoba determinovaná společností a národem (*Volkspersönlichkeit*). Tomu odpovídalo i ideologické heslo — „ty nejsi nic, tvůj národ je vše!“.

Jiným příznačným rysem té doby byla určitá forma religiozity, projevující se nejen v národopise, ale i v celém společenském životě. Nešlo však o vazbu na církev, ale o iracionální pocit posvátnosti ve vztahu k národu, k národním symbolům, k národním ideálům. Proto se i religiozně orientovaný národopis zabýval nejen projevy křesťanské víry, ale rovněž domnělými rezidui „původního germánského pohanství“.

²⁷⁰ Darré, R. W.: *Das Bauerntum als Lebensquell der Nordischen Rasse*. 3. vyd. München 1933.

²⁷¹ Bausinger, H.: op. cit., 1965, s. 187.

²⁷² Gail, F. W.: *Grundlegung der Dorfforschung und der Pflege des dorffeigen Volkstums*. Frankfurt a. M. 1941.

²⁷³ Bröszat, M.: *Die völkische Ideologie und der Nationalsozialismus*. In: *Deutsche Rundschau* 84, 1958, s. 67; *Fehle, E.*: *Grundfragen der Volkskunde*. In: *Oberdeutsche Zeitschrift für Volkskunde* 4, 1930, s. 89.

Nacionalistický národopis nepřipouštěl jakoukoli kritiku či jen diskusi o směru své cesty. Pokud se objevila polemika, týkala se vždy upřesňování názorů na některou formální zaležitost, o podstatě oboru, ideologických kořenech a metodologických východiscích se však nesmělo pochybovat. Dané axiomy byly tabu a pochybovat o nich znamenalo být nepřitelem německého národa. Tento postoj se nejednou projevil při hodnocení kritiky zahraničních autorů, vznesené na adresu nacionalistického národopisu. Když sovětský etnograf Kagarov napsal, že cílem německého národopisu je „nalézt fašistický ideál současnosti v minulosti“, vystoupil proti němu B. von Richthofen a jako základ diskuse položil otázku nikoli o podstatě problému, ale o osobě kritika. Ptal se, zda to „Kagarov napsal jen jako arijský židovský postuhovač v duchu Stalina, či zda sám má židovskou krev“.²⁷⁴

Tím se také dostáváme k poslednímu výraznému rysu většiny společenských věd té doby — hysterické nenávisti vůči „bolševismu“. Byla vyvolána nejen strachem z vlastního proletariátu, ale především v rámci koncepce agresivní „východní politiky“. Tímto rysem se také završoval základní smysl fašistické ideologie, promítající se do národopisu. Rasová teorie deklasovala z hlediska ceny především slovanské národy, v duchu nacionalistické koncepce vyzdvihovala naopak vlastní německý národ. Odkazem na „minulou slávu předků“, na „germánského bojovného ducha“ se vytvářela představa o nezbytnosti a oprávněnosti válečné akce. Splynutí jedince s kolektivem znamenalo ideologické podřízení se politickým záměrům fašistů, záměrům, které musely být mimo jakoukoli diskusi, protože vyplývaly „z podstaty národního myšlení, národních cílů“. Vybičované nacionální pudy, živěné nenávistí k „bolševismu“, představovaly potom nástroj ke snadnému ovládnutí německého národa a jeho nasměrování k boji za „životní prostor“.

S porážkou fašismu však nacionalistická orientace západoněmeckého národopisu nezauklá beze zbytku, ale některé její rysy se v té či oné podobě objevují dosud. Především proto je nutné podrobně analyzovat celý složitý vývoj německého národopisu, abychom byli schopni odhalit kořeny těchto snah a nalézt pod pláštěm „čisté buržoazní vědy“ skutečnou ideologickou podstatu problému.

Základní vývojové tendence německého buržoazního národopisu v 19. a v první polovině 20. století

Vývoj společnosti se vždy ve větší či menší míře odrážel i v nadstavbových jevech; zvláště výrazný byl vliv na společenskou vědu. V jejich rámci existovaly obory, spjaté s ideologickými proudy těsněji či volněji. Jedním z těch oborů, které se vždy vyvíjely v těsné vazbě na dobové ideologii, dokonce se na její tvorbě podílely, byl národopis. Tato závislost byla pochopitelná, protože především métem zájmu se národopis vždy dotýkal aktuálních společenských otázek. Zaměřením na studium jednoho či několika národů mohlo mít podle situace vztah k vlasteneckému proudu, mohlo však také bránit s reakční formou vypjatého

²⁷⁴ Bausinger, H.: op. cit., 1965, s. 187.

nacionalismu. Zájem o určité sociální skupiny přiváděl národopis k problému řešení otázky tvůrčích sil pracujícího lidu. Vztah lidu a vyšších společenských vrstev, jednotlivých sociálních skupin a vlastního národa, jednotlivých národů mezi sebou navzájem — to vše byly otázky, na něž autor nemohl podat uspokojivou odpověď, aniž by nevycházel z určitého světónázorového postoje. Dokonce i při vědomém odmítnutí politického postoje při řešení takových otázek se nakonec ve svém důsledku takovému postoji nevyhmul. Proto národopis vždy řešil otázky ideologického a politického charakteru. Z tohoto hlediska je nezbytné, aby etnografie vždy stála na pevných ideologických pozicích, aby vycházel ze správné a pozitivní metodologie, jíž může být jediné východisko marxistické — historicko-dialektický přístup. Každá jiná pozice vede nutně k nepřesnému pojetí a omylům v interpretaci společenského vývoje.

To se v plném světle ukázalo i ve vývoji německého národopisu. V jednotlivých částech předchozího rozboru se obvykle neuvádí dílčí rozbor a kritika jednotlivých směrů, protože by bylo často nutné opakovat stále stejné metodologické i metodické nedostatky. Většina německých buržoazních národopisných prací se pohybovala v kruhu — snažila se vykládat nejrozmanitější projevy duchovní, sociální i hmotné kultury (tedy jevy nadstavbové) z různých faktorů společenského či duchovního vývoje (tedy opět jen z jevů nadstavbových). Výklad nadstavbových jevů pouze z nadstavby byl prvním charakteristickým nedostatkem celého německého buržoazního národopisu.

Nesprávné hodnocení národnostní otázky se jako červená nit vinulo celým vývojem oboru, a bylo by proto zkrácením přisuzovat tento jev až vlivu fašistické ideologie. Kořený nesprávného pojetí národnostní problematiky je třeba hledat ve složitém historickém vývoji vlastního německého národa, především v nacionalistických tendencích, objevujících se na přelomu 18. a 19. století s nástupem buržoazie. Nejprve při prosazování sjednocení země, později při ospravedlnění agresivní politiky se vždy znovu a znovu objevovala představa o výjimečnosti německého národa. V této souvislosti lze poukázat na skutečnost, že národopis slouží vždy — ať již vědomě či nevědomě — posilování národních vědomí. Jeho vlastenecké poslání však není možno zaměňovat za nacionalistické.

Třetím rysem buržoazního německého národopisu byl výrazný vliv idealistické filozofie, která měla v Německu i v Rakousku v 19. století dlouhou tradici. Idealistické koncepce objektivního ducha se výrazně promítaly do některých fenomenologických úvah v mytologických a národně psychologických směrech apod. Idealistický vliv se výrazně odrážel i v řešení samotné národnostní otázky a v pojetí „národních duchů“, jakési objektivizované ideje, která se prolínala dějinami a v níž byla vyjádřena podstata německého národa.

Při hodnocení německého buržoazního národopisu nelze zapomenout ani na neujasněná sociologická východiska, vedoucí k zúžení předmětu studia jen na vybrané vstvy (především na venkovské). Národopis proto vlastně neřešil otázku lidu, ale jen jeho části, již povýšil na lid samotný. S tím dále souvisela i idealizace rolnictva, která se v nejrozmanitější podobě objevovala po celé období vývoje německého národopisu.

Uvedené rámcové připomínky představují jen hlavní kritické poznámky ke koncepcím německého buržoazního národopisu. V řadě dílčích případů by je bylo pochopitelně možno rozšířit o další postřehy, což ale není účelem tohoto přehledu. Podstatné je spíše konstatování, že základní metodologické a meto-

dicke nedostatky se vinuly celým vývojem německého buržoazního národopisu. Proto lze konstatovat, že mnohé nesprávné představy a mylná východiska v pojetí německého národopisu jako takového byla zafixována geneticky a překonat je bylo možno až přijetím marxistické metodologie, která postavila vědu na kvalitativně novou úroveň, jak se stalo po druhé světové válce v NDR.

Není proto pravdou, že by nacionalistický národopis, akceptující fašistickou ideologii, byl něčím výjimečným a ve vývoji německé vědy ojedinělým, že se jednalo o „choroboplodný vedlejší nádor“, naopak, jednalo se o logické vyústění dosavadního vývoje. Stejně tak většina nedostatků, které je dnes možno sledovat v západoněmecké etnografii, nejsou ojedinělé a izolované omyly, ale logická vyústění vývoje oboru. Proto je nezbytné sledovat jeho historiografii, neboť chceme-li pochopit současné a kriticky se s tím vypořádat, potom musíme nejprve poznat minulé, z něhož současné vyrůstá.

SBORNÍK

NÁRODNÍHO MUZEA V PRAZE

ACTA MUSEI NATIONALIS PRAGAE

Volksb.

ŘADA A

HISTORIE

SVAZEK ~~XXXIX~~ 40

1986 ČÍSLO 1

VYDÁVÁ

NÁRODNÍ MUZEUM V PRAZE

V NAKLÁDATELSTVÍ A VYDAVATELSTVÍ

PANORAMA